

המשבר החברתי-פוליטי ומחאת 2023 בראי היחסים בין מפלגות פוליטיות ותנועות חברתיות*

מילות מפתח: המשבר הפוליטי-חברתי, יחסי תנועות-מפלגות, מפלגות, סוציולוגיה היסטורית-השוואתית, פוליטיקה חוץ-ממסדית, תנועות חברתיות, תנועות מחאה

תקציר

המאמר בוחן את מחאת 2023 ואת המשבר החברתי-פוליטי הנוכחי בישראל מן הזווית התיאורטית של יחסי הגומלין בין תנועות חברתיות למפלגות פוליטיות. תחום תיאורטי זה זוכה לאחרונה לעניין מחקרי נרחב בעולם, לאור התפתחויות פוליטיות מן העשורים האחרונים, בפרט בארצות הברית ובמערב אירופה. המאמר טוען שישום התובנות התיאורטיות של תחום זה על ההיסטוריה של יחסי תנועות ומפלגות בישראל, במיוחד על המשבר החברתי-פוליטי האחרון ושיאו במחאת 2023, שופך אור על הדינמיקה

* המחבר מבקש להודות לקבוצת המחקר "הדמוקרטיה בישראל" של מרכז ספרא באוניברסיטת תל אביב ומכון ון ליר, לקבוצת הכתיבה "ספרא וחברים" ולאילת כרמלי, וכן למערכת **קריאות ישראליות** ולשני הקוראים האנונימיים מטעם כתב העת.

המורכבת של יחסים אלה כפי שבאה לידי ביטוי במחאה. תחילת המאמר בסקירת הכתיבה העדכנית בתחום זה, תוך הדגשת שלוש תמות: היחלשות המפלגות ולצידה "תנועת־זיחה" של הפוליטיקה, הקשר של מגמות אלה לתופעת הקיטוב הפוליטי ולמשבר הייצוג הדמוקרטי והאי־סימטריה ביחסי תנועות-מפלגות בין ימין לשמאל. לאחר מכן המאמר משרטט קווים אפשריים לניתוח המשבר הישראלי ומחאת 2023 בראי יחסים אלה. ראשית, המאמר מציג את המשבר והמחאה כהמשך מגמות של שקיעת המפלגות בישראל כמנגנונים בירוקרטיים-דמוקרטיים מעוגנים בתשתית חברתית, ועליית השפעתן של תנועות חברתיות חוץ-פרלמנטריות על המערך הפוליטי. תנועות אלה באות הן מכיוון השמאל-מרכז, לרבות המחאות נגד נתניהו בשל אישומיו הפליליים ומחאת 2023 נגד מהלכי הקואליציה, הן מימין, לרבות תנועות ימין דתי/מסורתי רדיקליות. שנית, המאמר מציע להבין את המשבר החברתי-פוליטי האחרון כקשור למשבר הייצוג של הפוליטיקה הממסדית, ומדגיש את האי־סימטריה בגרסתה הישראלית: בקרב המחנה האופוזיציוני נשמרת הפרדה קשיחה יחסית בין פוליטיקת המחאה לפוליטיקה הממסדית, ואילו במחנה שמנגד מתקיימים עירוב ושילוב בין התשתית התנועתית למערך הפוליטי-מפלגתי.

תנועת המחאה שקמה בראשית 2023 עקב המהלכים החקיקתיים והאדמיניסטרטיביים שיזמה הקואליציה הנוכחית¹ הייתה כנראה הנרחבת ביותר בהיקפה מאז קום המדינה, לפחות בקרב הציבור היהודי-החילוני, ואולי בכלל. המחאה המרשימה והדינמיקה של התפתחותה – שיאו של המשבר החברתי-פוליטי החריף שמתחולל בישראל מאז סוף שנת 2019 – מעלות שאלות מעניינות לגבי מגמות מנוגדות לכאורה המגולמות באירועים אלה. מצד אחד, מדובר במחאה פוליטית מובהקת, שכוונה בבירור נגד מפלגות הקואליציה ומהלכיהן, ומן הצד האחר, ראשי המחאה עצמם וגם משתתפיה התרחקו, ונדמה שאף נזהרו, מזיהוי פוליטי-מפלגתי (ואולי אף מזיהוי פוליטי רחב יותר). להלכה ולמעשה, המחאה נסבה על עניינים טכניים ופרוצדורליים, כגון עילת הסבירות או הרכב הוועדה למינוי שופטים, אך לצד זאת ברי לכול כי ביסוד המחאה

1 עצם הכינוי – "רפורמה במערכת המשפט" או "הפיכה משטרית" – מלמד על יחס מוטה. במאמר אשתמש בניסוחים מוטים פחות: "מהלכי הקואליציה" או "שינויי החקיקה" (למעשה, מהלכי הקואליציה כוללים גם שינויים משמעותיים שאינם מעוגנים בחקיקה, אלא בסמכויות אדמיניסטרטיביות של הרשות המבצעת. אולם כדי להימנע מהסרבול, הכינוי "שינויי החקיקה" יתייחס גם אליהם). לצד זאת, בהקשרים המתאימים, כשאציין את התנועות החברתיות "נגד ההפיכה" או "בעד הרפורמה", אשתמש לעיתים בכינויים המוטים.

עמדו מחלוקות פוליטיות חריפות יותר, ואולי אף שסעים חברתיים עמוקים יותר. בד בבד, מחד גיסא שיקפה המחאה מחלוקות ושסעים עמוקים בחברה ובפוליטיקה, ומאידך גיסא, נראה שחלוקות מוכרות – כגון ל"מיך" ו"שמאל" (במובניהם המסורתיים של מושגים אלה), ל"דתיים" ו"חילוניים" וכד' – אינן מצליחות לתפוס או לבטא את קווי השסע היסודיים שמתבטאים במחאה. כיצד ניתן להבין את המקבץ הזה של סתירות וניגודים? מאמר זה טוען שדרך אחת שיכולה לשפוך אור על השאלות הללו היא ההסתכלות על המחאה ועל המשבר החברתי-פוליטי דרך המסגרת התיאורטית שבוחנת את היחסים בין הפוליטיקה הממסדית-מפלגתית לבין הפוליטיקה החוץ-ממסדית של מחאה ושל תנועות חברתיות.

חקר היחסים בין תנועות חברתיות למפלגות זוכה בתקופה האחרונה לעדנה מחודשת, בעקבות התפתחויות פוליטיות גלובליות (בפרט במדינות המערב), לאחר שנים ארוכות שבהן נחקרו שתי תצורות ההתארגנות הפוליטית בנפרד. הבחינה שאציג כאן תסתמך על התפתחויות אחרונות במחקר זה ועל כמה תובנות תיאורטיות חדשניות שהועלו במסגרתו. מתודולוגית, המאמר נטוע במסורת המחקרית של ניתוח היסטורי-שוואתי, המבוסס על השוואת מקרים היסטוריים שונים בשאיפה למציאת קווים משותפים ומבחינים. אף שהמאמר אינו מציג מחקר שוואתי שיטתי, הוא מבוסס על השוואה משתמעת של המקרה הישראלי למקרים אחרים בעולם (בהסתמך על הספרות שבחנה אותם), ועל השוואות בתוך המקרה הישראלי עצמו: בין סוגים שונים של יחסי תנועות-מפלגות בהיסטוריה הישראלית, ובין היחסים הללו בעת הנוכחית, בפרט כפי שהתנהלו במחנה "המתנגד להפיכה" לעומת התנהלותם במחנה "תומך הרפורמה". מדובר ב"כתיבה בזמן אמת", בהתבסס על התרשמויות מהתופעה בעודה מתחוללת. לפיכך, המאמר מתמקד בהצגת קווים לניתוח, לקראת מחקר עתידי אפשרי שיערוך השוואה שיטתית יותר, ובהצעת טיעונים טנטטיביים.

המסגרת התיאורטית שבוחנת את היחסים בין תנועות חברתיות למפלגות מציעה מבט רענן על "מחאת 2023" ועל המשבר החברתי-פוליטי שהיא מהווה את שיאו. שלושת החידושים העיקריים המתאפשרים הם ראיית תנועת המחאה "נגד ההפיכה" כחלק ממגמה של פוליטיקה פופוליסטית המפנה עורף לפוליטיקה הממסדית; בחינה של הנעשה במחנה הימין הפופוליסטי והדתי-לאומני הרדיקלי דרך הכלים הרעיוניים של תנועות חברתיות; והחידוש השלישי, העולה משני הסעיפים הקודמים, הוא הסתכלות במיוחד על המגמות לרוחב הספקטרום הפוליטי בישראל כמבטאות סוגים (שונים) של יחסי

גומלין בין תנועות חברתיות למפלגות: נתק פורמלי מזה, ועירוב ומיזוג מזה. ניתוח יחסי גומלין אלה בהיסטוריה הישראלית, בפרט בהתפתחות של המשבר הפוליטי-החברתי האחרון ותנועת המחאה שהצמיח, מעלה שני טיעונים עיקריים, כמפורט בחלקים הבאים. האחד, טיעון ה"תנועתזיה" (movementization) – את "מחאת 2023" ואת מקומן של תנועות המחאה במסגרת המשבר החברתי-פוליטי בכלל יש להבין על רקע מגמה ארוכת טווח בפוליטיקה הישראלית, שבמסגרתה פחת כוחן של המפלגות כמנגנונים בירוקרטיים-דמוקרטיים, ונפתח פער בינן לבין בסיס התמיכה החברתי שלהן. את הפער הזה מילאו תנועות חברתיות שונות, שפעולתן מתבססת על ארגוני החברה האזרחית וכן על התארגנויות בלתי-פורמליות. האחר הוא טיעון הא-סימטריה: יחסי גומלין שמקיימות תנועות חברתיות אלה עם הממסד המפלגתי אינם מתקיימים באותו אופן לרוב הספקטרום הפוליטי. במחנה שהתרכז בתנועת "מתנגדי הפיכה" התקיים נתק יחסי ונשמרו מרחק ואף הפרדה בין תנועת המחאה לפוליטיקה הממוסדת, ואילו במחנה שמנגד מתקיימים יחסי עירוב ושילוב בין תנועות ימין פופוליסטי ודתי-לאומני לבין המערך הפוליטי-מפלגתי.

בחלק הבא אסקור את ההתפתחויות התיאורטיות במחקר יחסי תנועות-מפלגות, ואתמקד בתובנות מרכזיות הרלוונטיות לניתוחנו. חלק ב' יכלול סקירה תמציתית של יחסי תנועות ומפלגות בישראל מטרום-הקמתה ועד למשבר הפוליטי הנוכחי. חלק ג' מציע קווים לניתוח המשבר לאור יחסי תנועות-מפלגות, בשלושה תתי-חלקים, וחלק ד' המסכם מציע ארבע מסקנות עיקריות העולות ממסגרת הניתוח. האפילוג מראה שהמסקנות הללו עודן נכונות גם למציאות השונה בתכלית שלאחר השבעה באוקטובר.

א. התפתחויות תיאורטיות ביחסי הגומלין בין תנועות חברתיות למפלגות

במחצית השנייה של המאה ה-20 התפתחה חלוקת עבודה נוקשה בין חקר המפלגות, שעליו היו אמונים בעיקר מדעני מדינה, למחקר התנועות החברתיות, נחלתם הכמעט בלעדית של סוציולוגים. התפתחויות פוליטיות בשני העשורים האחרונים ברחבי העולם ובמדינות המערב בפרט גרמו לחוקרים להתגבר על ההפרדה הזו, ולבחון במשותף את יחסי הגומלין הסבוכים בין שתי התצורות הפוליטיות הללו, ואת הקשר בין יחסים אלה לבין תופעות פוליטיות עכשוויות. מדובר בתחום תיאורטי חדש יחסית ופורה, וטענתי היא כי

יש לו רלוונטיות רבה לניתוח המאורעות הפוליטיים בישראל ולהבנתם. בחלק הנוכחי, לאחר שאדון בהגדרותיהן של מפלגות ותנועות חברתיות ואסקור צורות אפשריות של יחסי גומלין, אעמוד על שלוש תמות מרכזיות בספרות זו שרלוונטיות במיוחד להקשרנו: שקיעת המפלגות וה"תנועת יזיחה" של הפוליטיקה; הקשר של מגמות אלה לקיטוב הפוליטי ולמשבר הייצוג; ותזת הא-סימטריה בין ימין ושמאל.

ראשית יש להגדיר, וללבן על דרך ההשוואה, את שתי התצורות הפוליטיות שהיחסים ביניהן נבחנים כאן.² גם מפלגות וגם תנועות חברתיות הן ישויות סוציולוגיות – שאפשר לתאר אותן באמצעות מושגים כגון ארגונים (רשמיים או בלתי-רשמיים), שדות, ורשתות חברתיות – שהמשותף להן הוא השאיפה להשפעה באמצעות כוח פוליטי. הבדל מרכזי אחד ביניהן הוא ברמת המיסוד: מפלגות הן ארגונים רשמיים, ולכן פועלות לרוב על-פי חוק ומוגבלות מכוחו. תנועות חברתיות הן מושג אמורפי יותר, שמוחל על קואליציות של ארגונים ואינדיבידואלים שפועלים במשותף להשגת מטרה שכרוכה לרוב בשינוי פוליטי, חברתי או תרבותי. זו הגדרה רחבה, שחלה הן על תנועות שפועלות באופן מקומי או למטרה קצרת מועד (למשל, נגד בניית תחנת הכוח באשקלון), הן על תנועות ותיקות/טרנס-לאומיות (למשל, התנועה הסביבתית העולמית). ככלל, אף שתנועות פועלות לרוב דרך ארגונים רשמיים, רמת המיסוד שלהן נמוכה יותר, ולרוב משך חייהן קצר יותר משל מפלגות. הבדל מרכזי נוסף הוא במטרות ובהגיון הפעולה: מפלגות מכוונות להגיע לשלטון (במסטר דמוקרטי) באמצעות ניצחון בבחירות. מטרת התנועה החברתית היא לרוב, כאמור, שינוי חברתי/פוליטי/תרבותי, נקודתי או כוללני, ולהשגתו היא פועלת באמצעים מגוונים, שכוללים פעולות ישירות וחוקי-מוסדיות. הבדל נוסף הוא שמפלגות נוטות לפנות לקהלים רחבים יותר לצורכי הצלחה אלקטורלית, ולשם כך נוטות לפשרות, כמתחייב מהמשחק הפוליטי; תנועות חברתיות ייטו להיות נוקשות יותר אידיאולוגית, ולהתבסס על קהל יעד מובחן יותר. אפיון זה נכון במיוחד למערכת אלקטורלית רובנית, דוגמת ארצות הברית, אך חל גם במערכת יחסית כגון ישראל.

2 ההגדרות וההשוואה שבפסקה מבוססות על כלל הספרות שמצוטטת לאורך חלק זה של המאמר. באופן מיוחד הסתמכתי על הדיונים אצל Heaney & Rojas, 2015, 15–26; Mudge & Chen, 2014, 307–308; Hutter, Kriesi, & Lorenzini, 2018, 323–324.

כאן המקום לכמה הבהרות מושגיות לגבי תנועות חברתיות וקשריהן למחאה ולארגוני החברה האזרחית. המאפיין הראשי של תנועות חברתיות הוא פעילותן באמצעים חוץ-ממסדיים, בראשם מחאת הרחוב, שמאז המאה ה-19 התבססה כהתגלמות הפעולה החוץ-ממסדית, או "פוליטיקה מתגרה", כפי שכינה זאת הסוציולוג צ'רלס טילי (Tilly, 2004). לצידם של ההפגנות והמצעדים קיימים אמצעים מגוונים, כגון שביתה (בעיקר בתנועות עובדים), חרם (בהקשרים צרכניים ואחרים), מיצגים אומנותיים, חינוך ציבורי ועוד. תנועות חברתיות הן אפוא מושג כוללני יותר מתנועות מחאה. תנועות רבות ישתמשו במחאה כאמצעי עיקרי, לפחות בשלבים מרכזיים בפעילותן, אך יש תנועות שמתמקדות באמצעים אחרים (לדוגמה, תנועת הסחר ההוגן, שמפעילה חרמות צרכניים וסימוני מוצרים; או בהקשר הישראלי – תנועת ההתנחלות, שמתמקדת בהיאחזות בקרקע). במקרים רבים, תנועות חברתיות נולדות מתוך מחאה קונקרטית, אולם פעילותן מתרחבת, ולצורך זה מוקמים ארגונים קבועים, לרבות ארגונים רשמיים המוכרים בחוק (למשל כעמותה רשומה). הארגונים עצמם אינם תנועות חברתיות, אך הם יכולים להיות משויכים לתנועה, או אף ליותר מאחת. כלומר, תנועות חברתיות פועלות (גם) דרך ארגונים ממוסדים. תמה מרכזית בחקר התנועות החברתיות היא המתח בין התנועות הנתפסות כביטוי של הנעה ספונטנית של אזרחים לפעולה לבין תהליכי מיסוד, על ה"סכנות" הגלומות בהם, כגון קואופטציה ואף היטמעות בממסד המפלגתי (הרמן, 1999; Holdo, 2019). היחסים בין מחאה לארגוני החברה האזרחית הם דו-כיווניים, וכשם שמחאה ספונטנית מייסדת ארגונים קבועים, כך לעיתים קרובות מעורבים ארגוני החברה האזרחית בארגון ובהנעתן של מחאות.

בשל ההבדלים שנדונו לעיל נשמרה במשך שנים הפרדה דיסציפלינרית ואף מושגית רעיונית בין תנועות חברתיות למפלגות, אשר הקשתה על בחינת יחסי הגומלין ביניהן. לאחרונה התעורר העניין בבחינה כזו. ליתר דיוק, העניין התעורר **מחדש**: האבות המייסדים של הסוציולוגיה הדגישו את הבסיס החברתי והמעמדי של מפלגות, אך במחצית השנייה של המאה ה-20 חדל היבט זה להוות עניין מחקרי, לצד ירידת קרנן של מפלגות כמושא מחקר סוציולוגי ככלל (Mudge & Chen, 2014). לכל היותר נדונו תנועות חברתיות ש"התמסדו" עד כדי היטמעות בפוליטיקה המפלגתית, ונתפסו כמי ש"סיימו" את חייהן כתנועות. מדעני מדינה, מצידם, התמקדו בחקר מפלגות בלא לייחס חשיבות רבה לתנועות חברתיות.³ חוקרים שאתגרו לאורך השנים את ההבחנה החדה בין פוליטיקה ממסדית לחוץ-ממסדית

3 חוקרי מדע המדינה שהתייחסו להשפעה חברתית על הפוליטיקה הממסדית נטו להתמקד בקבוצות אינטרס – מונח בעל חפיפה מסוימת לתנועות חברתיות, אך בעל הגדרה צרה יותר ומוכוונת מדיניות, שחסר באופן בולט את המאפיין החוץ-ממסדי של התנועות.

(למשל, Kitschelt, 1993; Goldstone, 2003a; ראו גם הרמן, 1996, 181–194), נותרו בודדים למדי, והסתכלו בעיקר אל מעבר לצפון הגלובלי.⁴ ההתפתחויות הפוליטיות בעולם, בפרט במדינות המערב, מאז המשבר הכלכלי ב-2008 – למשל, צמיחתה של תנועת "מסיבת התה" (Tea Party) והשפעתה המכרעת על המפלגה הרפובליקנית – גרמו לחוקרים להסב תשומת לב גוברת ליחסי הגומלין בין תנועות למפלגות. סוציולוגים פוליטיים ומדעני מדינה בעלי אוריינטציה סוציולוגית החלו לאפיין ולהמשיג קשרים אלה, לעיתים תוך שיתוף פעולה חוצה דיסציפלינות.

ספרות עדכנית זו משרטטת מחדש את הקשרים בין תנועות חברתיות למפלגות. במקום לראות בהן צורות שכמעט מוציאות זו את זו, היא מציעה סוגים של יחסי גומלין אפשריים, לרבות ברית אסטרטגית. במקום לראות את ה"גלגול" למפלגה או את ההיטמעות בתוכה כסיום חייה של התנועה, היא בוחנת מקרים היסטוריים שבהם תנועות "עיינו" וחוללו שינוי עומק במפלגות. מילדרד שוורץ (Schwartz, 2010) השתמשה בתיאוריות ארגוניות כדי לתאר אסטרטגיות אפשריות של יחסי גומלין: אסטרטגיות של תיאום, כגון בריתות ומיזוגים, העומדות למול אסטרטגיות עוינות, דוגמת שיבוש או הוקעה; בתוך מצויות אסטרטגיות פולשניות שבהן גוף מסוג אחד (תנועה/מפלגה) מנסה להשתלט מבפנים על הגוף האחר (מפלגה/תנועה). עניין מיוחד עורר הדפוס של כריתת ברית, שיכולה להיות אד הוק או שורשית וארוכת טווח. כאמור, עד כה התמקדה הגישה המחקרית ב"בריתות" שבהן תנועה מתמסדת, עוברת קואופטציה, ונטמעת או מתאינת בתוך מפלגה, מהלך האופייני במיוחד למערכת הדו-מפלגתית בארצות הברית. בהציבו אתגר לגישה זו, בחן מדען המדינה דניאל שלוזמן בספרו (2015) סוגים שונים של בריתות בהיסטוריה האמריקנית, בפרט כאלה שבהן תנועות "מעגנות" מפלגות, ולמעשה משנות אותן מן היסוד. כך, לטענתו, קרה למפלגה הדמוקרטית בברית עם תנועת העבודה המאורגנת בתקופת ה"ניו דיל", ולמפלגה הרפובליקנית שעוגנה בשנות ה-80 בידי תנועת הימין הנוצרי. במערכת רב-מפלגתית דוגמת זו שבמערב אירופה נפוצים יותר יחסים היברידיים. החוקר הנספטר קריסי הצביע גם על תנועות המקימות מפלגות נישא, הממוקדות לטענתו בנושאים תרבותיים שאותן הוא מכנה "פריפריאליות", לעומת מפלגות המרכז. לצד זאת, מערך התנועות החברתיות יכול, לדבריו, לחולל שינוי מקיף יותר, כאשר השפעה מן "הפריפריה" ל"מרכז" הופכת משמעותית עד כדי שידוד המערכת המפלגתית כולה (Kriesi, 2014).

4 כך, למשל, בהקשר של אמריקה הלטינית עמדו חוקרים על הקשר ההדוק בין תנועות חברתיות לפוליטיקה המפלגתית (ראו קובצי המאמרים של Goldstone, 2003b; Johnston & Almeida, 2006).

ההכרה שלפיה תנועה יכולה "לעגן" מפלגה משקפת תובנה עמוקה לגבי המקום המשמעותי שתופסות תנועות חברתיות בפוליטיקה המפלגתית – כפי שבא לידי ביטוי במגמה המתוארת כ"תנועת־זיזיה" של המערכת המפלגתית. דוגמה קונקרטית ל"תנועת־זיזיה" מספקים חוקרי התנועות החברתיות הבכירים דאג מק'אדם וסידני טארו (McAdam & Tarrow, 2010), שסוקרים סוגים של שיתופי פעולה בין מפלגות לתנועות חברתיות סביב מערכות בחירות. השניים מצביעים במיוחד על המצב הנפוץ לאחרונה, שבו ארגונים ופעילים של תנועה חברתית לוקחים חלק פעיל בהנעת בוחרים לקלפי, באמצעות שימוש בקשריהם המקומיים ובמשאבים כלל־תנועתיים. שלוזמן (Schlozman, 2015) מספק הסבר היסטורי לעלייתו של המנגנון, בתהליך ארוך טווח שבו המפלגות האמריקניות "התרוקנו מבפנים" (hollowed out) במהלך המאה ה־20, כלומר איבדו את המונופול האלקטורלי שלהן ונעשו תלויות יותר ויותר במשאביהם של שותפים פוליטיים בלתי־מפלגתיים, ובפרט תנועות חברתיות בעלות קשר חזק לשטח.⁵ "המפלגות החלולות" מתאפיינות ביכולות ארגון חלשות יחסית, במבנה פורמלי שאינו מגובה בתשתית שטח, ובקהל בוחרים שנעדר הזהדות ממשית עם המפלגה. במרכז מודל ה"עיגון" של שלוזמן עומדים יחסי חליפין, שבהם התנועה מספקת למפלגה משאבים אלקטורליים – הנעת בוחרים בהסתמך על תשתית השטח של התנועה – ובתמורה, המפלגה מספקת כיווני מדיניות שיעלו בקנה אחד עם השאיפות האידיאולוגיות של התנועה ושל הנהגתה (Schlozman, 2015; Schlozman & Rosenfeld, 2019). סידני טארו (Tarrow, 2021), בספרו מן העת האחרונה, הסוקר יחסי תנועות־מפלגות בארצות הברית ובעולם, מסתמך על התזה הזו, ומוסיף כי המפלגות לא רק "התרוקנו מבפנים", אלא עברו בעצמן "תנועת־זיזיה". את החלל שנוצר במבנה הארגוני המפלגתי מילאו תנועות חברתיות וסדר היום שהן מבקשות לקדם.

חוקרי פוליטיקה מקשרים את המגמות הללו של "שקיעת" המפלגות וה"תנועת־זיזיה" שלהן לתופעות מרכזיות מהעת האחרונה: הקיטוב הפוליטי ומשבר הייצוג, שבהקשר שלנו משמעותו שקווי שסע (cleavages) מרכזיים אינם באים לידי ביטוי במערכת המפלגתית. למעשה, נטען כי המגמות המתוארות יכולות להסביר את הגברת הקיטוב. בהקשר האמריקני, שלוזמן וטארו (Schlozman, 2015; Tarrow, 2021) מסבירים שההסתמכות האלקטורלית של המפלגות על תנועות גורמת להן להיות מושפעות מהאחרונות, שנוטות

5 מושג מקביל במידת מה, שנזכר בהקשר הישראלי, הוא "התרופפות" (dealignment) בין מפלגות לבין קהל הבוחרים שלהן (שמיר ורהט, 2022, 34).

להיות קיצוניות יותר מבחינה פוליטית-אידיאולוגית, לימין ולשמאל. כדי להיענות לדרישותיהן של התנועות, המפלגות מתרחקות אפוא מ"הבוחר החציוני" המדומיין, הנוטה למרכז. טארו מוסיף שהקיטוב נוצר לא רק אופקית בין ימין לשמאל, אלא גם אנכית – המפלגות נתפסות כאלטיות המרוחקות מהציבור הבוחר (Tarrow, 2021, 20–22). בהקשר המערב-אירופי טען קריסי (Kriesi, 2014) כי התנועות החברתיות משפיעות, דרך המפלגות הפריפריאליות שהקימו, על מפלגות המרכז, ובהדרגה מחליף סדר היום של הראשונות את זה של האחרונות, ותורם לקיטוב. לצד זאת, חוקרים מערב-אירופיים הצביעו על תפקידן של התנועות החברתיות להביע (articulate) קווי שסע חברתיים שלא באו לידי ביטוי מספק במערכת המפלגתית. התהליכים המתוארים מעמידים בסימן שאלה את יכולתן של המפלגות בפועל, ואת הלגיטימציה שלהן בכוח, לייצג את קהל הבוחרים, ואת יכולתה של המערכת המפלגתית בכללה להביע את קווי השסע החברתיים המכריעים. האטר ועמיתים (Hutter et al., 2018) טוענים אפוא שמשבר הייצוג יצר פתח לדינמיקת יחסים מורכבת בין תנועות חברתיות למפלגות, שכוללת תצורות כלאיים חדשות של מפלגות-תנועות או "אנטי-מפלגות" – מפלגות שמבקרות את המסד הפוליטי הקיים ושוללות אותו. בדומה לכך, כהן (Cohen, 2019) טוענת כי עליית תנועות ומפלגות פופוליסטיות אינה הגורם למשבר הייצוג של הדמוקרטיה הליברלית, אלא דווקא תוצאה שלו.

מהאמור עד כה ניתן להבין שהמגמות הללו מתרחשות גם בימין וגם בשמאל (כפי שמוגדרים אלה בכל הקשר מדינתי-מקומי). ואולם, המחקר מעלה שיחסי הגומלין בין תנועות למפלגות אינם מתקיימים באותו אופן בצדדים השונים של המפה הפוליטית. האסימטריה הזו מוצאת ביטויים שונים בהקשרים פוליטיים שונים. בארצות הברית הראה שלוזמן כי אף שבשתי המפלגות הגדולות חלה "התרוקנות מבפנים", השפעת ה"תנועתיות" לא הייתה דומה. המפלגה הדמוקרטית איגדה מאז שנות ה-60 קואליציות הטרוגניות של תנועות חברתיות, ונותרה רוויה במתחים פנימיים; לעומתה, המפלגה הרפובליקנית עוגנה מאז שנות ה-80 על-ידי תנועת הימין הנוצרי אך נותרה הומוגנית למדי, ונציגי התנועה עברו בנקל יחסית מעמדת אקטיביסטים לעמדת פעילי מפלגה (Schlozman, 2015, 27–30). ייתכן שהתפתחויות עדכניות יותר יעמידו בספק את המגמה הזו, שכן התנועה הטרנזאמפיסטית גרמה למתחים פנימיים ניכרים במפלגה הרפובליקנית). בהקשר המערב-אירופי, חוקרים מצאו שהימין והשמאל פועלים לפי הגיונות שונים (מחקרם התמקד בסוגיות של הגירה ושל היחס לאיחוד האירופי). בעוד בשמאל, העלייה בפוליטיקת המחאה בסוגיות שנבדקו תאמה בולטות בפוליטיקה הממסדית, בקרב הימין, ובפרט בזה הפופוליסטי, פעל ההיגיון של "אראו": או פעילויות מחאה או בולטות

בפוליטיקה המפלגתית (Hutter, 2012). המסקנה המרכזית מן האמור לעיל היא שהיחסים בין תנועות למפלגות יכולים לבוא לידי ביטוי א-סימטרי לרוחב הספקטרום הפוליטי.

לסיכום, הירידה באחידות החברתית של המפלגות ובכוחן בשטח – שמתרחשת בעולם המערבי כולו – והעלייה בהשפעתן הפוליטית של תנועות חברתיות, הובילו חוקרים לעיון מחדש ביחסי הגומלין ביניהן, ולאבחון דינמיקות חדשות. יחסי גומלין מורכבים אלה קשורים למגמות פוליטיות כגון עליית הקיטוב הפוליטי ומשבר הייצוג הדמוקרטי, והם מתקיימים לרוחב הספקטרום הפוליטי, אף כי באופן א-סימטרי. בחלקים הבאים ישמשו תובנות אלה לבחינת הפוליטיקה הישראלית והמשבר הנוכחי.

ב. היסטוריה מזוהת של יחסי תנועות-מפלגות מאז קום המדינה עד לראשית המאה ה-21

הפרספקטיבה המתחייבת מהמתודולוגיה ההיסטורית-השוואתית דורשת התייחסות, גם אם תמציתית, להיסטוריה שהביאתנו עד הלום. ואומנם, התייחסות כזו תראה לנו שהיסטוריית היחסים בין תנועות חברתיות למפלגות בישראל, בפרט מגמות מראשית המאה הנוכחית, מטרימות את המשבר הנוכחי ואת מחאת 2023. אף שישראל אופיינה בראשיתה כ"מדינת מפלגות", המגמה של שקיעת המפלגות וה"תנועתיות" של הפוליטיקה החלה כאן כבר בשנות ה-70, וביתר שאת משנות ה-90, וביטאה חוסר שביעות רצון מהמערכת הממסדית הקיימת. תנועות מחאה המוניות מהעשור הראשון והשני של המאה ה-21 רמזו על הקושי של המערכת המפלגתית להביע כראוי את קווי השסע החברתיים-פוליטיים. האירועים האחרונים המחישו זאת.

הסוציולוגית הפוליטית אליזבת קלמנס טענה שחרף ההבחנה האנליטית בין מפלגות לתנועות חברתיות, מבחינה היסטורית הן נולדו יחדיו, לצד ייסוד מדינות הלאום (Clemens, 2022; ראו גם Goldstone, 2003a). תהליכי בניוי אומה שלובים תמיד גם בהתפתחותן של תנועות חברתיות – לאומיות, מעמדיות ואחרות – לצד התמסדותן של מערכות פרלמנטריות, והללו ממשיות לקיים יחסי גומלין לצד קיומם של תהליכי היפרדות והבחנה ביניהן. עיון מזוהז בהיסטוריה של מדינת ישראל מאשש את הטענה. כידוע, ישראל נוסדה על-ידי תנועה חברתית לאומית-מהפכנית: הצינונית. האופן שבו התארגנו הזרמים היריבים במסגרת התנועה הצינונית היתרגם למערך המפלגתי שהתקיים לאחר קום המדינה. בראשית ימי המדינה מילאו המפלגות תפקיד חשוב מעבר למערכת הפוליטית,

בכל רובדי החיים, לרבות זרמי חינוך, מוסדות בריאות ועוד (הורביץ וליסק, 1977) – בהקשר זה כינה בנימין אקצין את ישראל "מדינת מפלגות" (Akzin, 1955, 509), ויונתן שפירא כתב על "פוליטיקה אבסולוטית" (שפירא, 1996, 9). המערך ההסדרתי (קונסוציונלי), ובראשו הדומיננטיות של תנועת העבודה ונציגתה המפלגתית, מפא"י, הותיר את אותותיו באופן ארגון החיים החברתיים גם לאחר "הלאמתם" של מוקדי כוח פוליטיים-חברתיים (הורביץ וליסק, 1990, 198–239).

בשלושת העשורים האחרונים של המאה ה-20 ניכרה היחלשות משמעותית של המפלגות כמנגנונים החולשים על החיים החברתיים-אזרחיים. בה בעת גברה השפעתן של תנועות חברתיות, שלחלקן היה תפקיד מכריע בעיצוב ההיסטוריה הישראלית. כך, למשל, בשנות ה-70 נוסדו שתי תנועות חברתיות יריבות: "גוש אמונים" ו"שלום עכשיו". הראשונה, לימים תנועת ארץ ישראל השלמה או תנועת ההתנחלות (כפי שתכונה בהמשך למען הקיצור), היא כנראה בעלת ההשכלה המשמעותית ביותר על מדיניות ישראל בחצי המאה האחרונה. אף שבתחילת דרכה נחשבה תנועה רעיונית-משיחית שולית וקיצונית (ארן, 2013). עם השנים היא עברה מיסוד ניכר, וקנתה אחיזה במערכות המדינתיות (אלדר וזרטל, 2004, 245–331). התנועה לא ייסדה מפלגה משלה, אך נציגים מרכזיים שלה נבחרו במפלגות שונות, ובעיקר הייתה לה השפעה מכרעת – כלומר "מעגנת" – על המפד"ל, הנציגה ההיסטורית של הזרמים הציוניים הדתיים; ובהמשך, על מפלגות רדיקליות יותר שפרשו מן המפד"ל.⁶ גם פעילי "שלום עכשיו", שנוסדה כמעין תנועת נגד (counter movement) לתנועת ההתנחלות, בחרו אסטרטגית שלא להתמסד כמפלגה,⁷ אף שאישים מרכזיים ב"תנועת השלום" התמודדו לכנסת במסגרת מפלגות קיימות, והתנועה השפיעה על מדיניותן של מפלגות וממשלות שמאל.

בחירת התנועות הללו שלא לייסד מפלגה עצמאית ממחישה את המגמה הכללית מאז שנות ה-70, של היחלשות המפלגות כמרכזים רעיוניים וכפונקציות של תשתית החיים

6 לצד הנציגויות המפלגתיות, תנועת "גוש אמונים" מוסדה גם במסגרות בירוקרטיות מדינתיות כגון מועצת יש"ע, שמאגדת מועצות אזרחיות (כלומר גופים מדינתיים מוניציפליים רשמיים), והחטיבה להתיישבות (יחידה של ההסתדרות הציונית העולמית, שמוז 2015 עוגן בחוק מעמדה הממשלתי). היחסים בין תנועות חברתיות לאדמיניסטרציה המדינתית חורגים ממוקד מאמר זה.

7 מעניין לציין כאן את "התנועה לשלום וביטחון" – גלגול מוקדם יותר (1969–1974) של תנועת שמאל שהתנגדה לרעיון ארץ-ישראל השלמה, ושבחרה למסד מפלגה שלא עברה את אחוז החסימה (אלמליח וקדרון, 2001, 92).

החברתית, ואת קיום אלה במסגרות חוץ-פרלמנטריות. יוצאת מכלל זה היא ש"ס, שנוסדה בשנות ה-80 כיצור כלאיים – לא רק מפלגה אלא תנועה אינטגרטיבית המקיימת מסגרות ארגוניות בכל תחומי החיים, כגון חינוך, רווחה וכו' (פלד, 2001; טסלר, 2003, בפרט עמ' 187–226).⁸ תנועה חברתית אחרת, שולית יותר, צמחה אז, ובדומה לש"ס שילבה אידיאולוגיה רפורמטורית-כוללנית ותצורה היברידיית, הייתה תנועת/מפלגת "כך", שפנתה אף היא לאוכלוסייה מזרחית, ברובה בפריפריה החברתית-גיאוגרפית. לפי מחקר משנות ה-80, אילולא נפסלה "כך" מהתמודדות לכנסת, הייתה זוכה להצלחה אלקטורלית, ובהיעדרה של האופציה הכהניסטית התנקזו הקולות אל ש"ס (שפיר ופלד, 1986).

היברידיות זו של ש"ס (ואף של "כך") מנבאת אולי מגמות בימין הפופוליסטי מהעת האחרונה יותר, אולם היא אנומלית על רקע המגמות הפוליטיות בסוף המאה הקודמת, שכללו את שקיעת המפלגות ואחיזתן החברתית, לצד התעוררות של ארגוני חברה אזרחית, שחלקם קמו מתוך מחאה על מה שנתפס כמנגנונים מפלגתיים מאובנים (לניתוח התופעה על רקע דורי: אלמליח וקדרון, 2017). בהקשר זה יוזכרו כמה תנועות מחאה שבשנות ה-90 ביקשו לשנות מיסודה את המערכת הפוליטית המסואבת, בראייתן. מתוך תנועות אלה נולדו ארגונים, שחלקם עדיין פעילים, כגון "התנועה לאיכות השלטון" ו"המכון הישראלי לדמוקרטיה". כלומר, החברה האזרחית לא הסתפקה בפעילות לצד המערכת הפוליטית, אלא, במקרים מסוימים, שאפה לשנותה, אולם שלא במסגרת מפלגתית.⁹ מדעני מדינה וסוציולוגים פוליטיים ישראלים אבחנו מגמות אלה בזמן אמת (ב-1998 פורסם קובץ מאמרים תחת הכותרת "קץ המפלגות"), וכתבו על התהליכים הסותרים של התבדלות בין מפלגות לתנועות לצד מיזוג תחומי הפעילות שלהן ו"תנועת יזציה" של המפלגות הגדולות (ישי, 1998, 166; הרמן, 1999). מגמות אלו יחריפו בעשורים הבאים.

בראשית המאה ה-21 קמו בישראל שתי תנועות מחאה חסרות תקדים בהיקפן: "המחאה הכתומה" סביב יישום "תוכנית ההתנתקות" ב-2005, ו"המחאה החברתית" בקיץ 2011.

8 אומנם ש"ס דמתה למפלגות החרדיות האשכנזיות, ואף קמה על בסיס הדגם שלהן, שבמסגרתן המפלגה היא נציגה פרלמנטרית של כיתה או של כיתות דתיות הוליסטיות, אולם לעומתן, ש"ס היוותה תנועה חברתית. זאת משתי בחינות שלובות: ראשית, בניגוד לנטייה האורתודוקסית של המפלגות החרדיות האשכנזיות, מפלגת ש"ס יוסדה על שאיפה לשינוי חברתי כולל (סיום הקיפוח, ראו טסלר, 2003). שנית, בעוד הכיתות החרדיות האשכנזיות דוגלות בהתגדרות חברתית, ש"ס פנתה לאוכלוסייה רחבה ומגוונת.

9 שינוי מרכזי מומש, כידוע, בסוף שנות ה-90: בחירה ישירה לראשות הממשלה – ניסיון שלא עלה יפה, ובוטל לאחר שנים ספורות.

חרף ההבדלים הניכרים ביניהן, שתיהן בישרו, מבחינת יחסי תנועות-מפלגות, על מגמות שהתפרצו במשבר האחרון, לרבות במחאת 2023. המחאה נגד תוכנית "ההתנתקות" הייתה "פוליטית" במובהק, ואילו מחאת 2011 התהדרה בהיותה "א-פוליטית", ונגעה ליוקר המחיה ולעתידה של מדינת הרווחה; הראשונה הייתה מקומית בהקשריה, והשנייה התרחשה על רקע תנועות מחאה אזוריות וגלובליות ובמקביל אליהן; הראשונה הייתה המשך של תנועות מחאה קודמות (כגון המחאה נגד הסכמי אוסלו), והשנייה בישרה תקופה חדשה: מחאה בעידן הרשתות החברתיות. ואולם, חרף ההבדלים הללו, ומעבר להיקף הנרחב של שתיהן ולמאפייני הפעולה החדשניים שאימצו, ישנם טעמים טובים לדון בהן בצמידות. בבסיסן החברתי של שתי התנועות עמדו ציבורים שונים: הציבור הדתי-לאומי הדוגל במדיניות ההתנחלות, לעומת ציבור המעמד הבינוני החילוני-ליברלי. ניתן לומר שהמתח החברתי-פוליטי בין ציבורים אלה עומד ביסוד המשבר הנוכחי. זאת ועוד, שתי תנועות המחאה הללו ייצגו דור פוליטי ישראלי חדש; הן הביעו, כל אחת בדרכה, קווי שסע שלא בוטאו כהלכה במערכת המפלגתית (ראו להלן); והדגימו את כוחה של פוליטיקת מחאה חוץ-ממסדית – ואף את מגבלותיה, שכן שתיהן נכשלו במטרתן העיקרית. זאת ועוד, לשתייהן היו השפעות על מגמות עומק חברתיות, לצד השלכות על המערכת המפלגתית, בסמנן את תום עידן היריבות הדו-מפלגתית.

תנועת "המחאה הכתומה" סימנה וחיידה פערים הן בין תנועת ההתנחלות לציבור הישראלי הכללי, הן בתוך התנועה עצמה. המחאה התנהלה, ככלל, באופן בלתי-אליים, והתאפיינה בתיאום בין הממסד המתנחלי לכוחות הביטחון. אלא שכישלונה לעצור את "ההתנתקות" הביא לשבר עמוק בציבור הציוני-דתי מול המדינה, מול הציבור החילוני ומול הממסד, לרבות זה המתנחלי, ולהתחזקותן של שתי מגמות מקבילות ומנוגדות (אלימי, 2013): מחד גיסא, האגף המתון והממסדי הגיע למסקנה שעליו להגביר את מאמצי ההסברה ו"ההתנחלות בלבבות" מול הציבור. מאידך גיסא, התחזקו מגמות רדיקליזציה והתרחבו זרמים אנטי-ממסדיים כגון "נוער הגבעות", וגברה הבחירה בטקטיקה של אלימות פוליטית נגד הפלסטינים ("תג מחיר") כאופן פעולה שגור. השלכותיהן של "המחאה הכתומה" ושל כישלונה על המערכת המפלגתית כללו את חיזוק אחיזת תנועת ההתנחלות במפד"ל ובמפלגות מימין לה (חלקן קמו כתגובה לכישלון), וכן המחישו את השפעתה של התנועה על הליכוד עוד טרם בוצעה "ההתנתקות". בתגובה הקים אריאל שרון, יושב ראש הליכוד דאז, את מפלגת "קדימה", שהפכה, לאחר מגוון מפלגות "מרכז" שזינבו בשתי המפלגות הגדולות, למפלגה הגדולה ביותר בבחירות של 2006 ושל 2009.

"המחאה החברתית" סימנה את עליית התחום הכלכלי-חברתי כמסגרת מארגנת בפוליטיקה הישראלית, ויותר מכך, את ירידת מרכזיותה של המדיניות בשטחים כקו שסע פוליטי. הייתה לה השלכה פרלמנטרית ישירה כשכמה ממוביליה נבחרו לכהן כחברי כנסת (במפלגת העבודה). אולם משמעותית עוד יותר הייתה כניסתה של "יש עתיד" לזירה הפרלמנטרית בבחירות 2013. הצלחת המפלגה – שנישאה על-גבי המחאה – גרמה להחלפתה את "קדימה" כמפלגת המרכז הגדולה. בניגוד לתפיסה רווחת שלפיה ל"מחאה החברתית" לא הייתה השפעה פוליטית פרקטית, היא סייעה למעשה לקבוע את השינוי העמוק במערך המפלגתי שנוצר בעשור שלפניה (טלשיר, 2015). לאחר "המחאה החברתית" היו עוד כמה תנועות מחאה בולטות. "מחאת מתווה הגז" ב-2015 המשיכה את הקו של קודמתה בהתרכזות בנושא כלכלי ובחלוקת העושר, ולצד זאת התאפיינה בהבעת חוסר אמון עמוק במערכת הפוליטית בכללותה ובהאשמתה בשחיתות. בכך בישרה את המחאות המבוזרות שיבואו בשנים שלאחריה ויתמקדו בטענות כלפי בנימין נתניהו, כגון "מחאת היחידים", החל משנת 2016, וההפגנות נגד היועץ המשפטי לממשלה. אלו מביאות אותנו לפתחו של המשבר הפוליטי הנוכחי.

ג. התפתחות המשבר החברתי-פוליטי הנוכחי בראי יחסי תנועות חברתיות-מפלגות

המחאה שקמה בשנת 2023 נגד מהלכי הקואליציה הייתה מרשימה בממדיה ובהתמדתה בקני מידה היסטוריים מקומיים ואף עולמיים. המחאה, וכן שינויי החקיקה שנגדם התארגנה, הם הסלמה נוספת ושיאו של המשבר החברתי-פוליטי שישראל חווה מאז 2019. מאמר זה טוען שכדי להבין את תנועת המחאה, ובפרט את יחסיה המורכבים עם הממסד המפלגתי, יש לבחון במבט היסטורי את דינמיקת היחסים בין תנועות חברתיות ומפלגות. בחינה זו מגלה כי בדומה למקומות אחרים בעולם בעשורים האחרונים של המאה ה-20 ובראשית המאה ה-21, מגמות שהתרחשו בישראל בתקופה זו משקפות משבר ייצוג של הממסד הפוליטי-מפלגתי, שמתבטא בין היתר בפעילותן של תנועות חוץ-ממסדיות. מגמות אלה העמיקו ופרצו במלוא חריפותן במשבר החברתי-פוליטי של השנים האחרונות, שהגיע לשיאו ב-2023. בחלק זה אסקור את המשבר, באופן מעין כרונולוגי, לאור הניתוח של יחסי תנועות-מפלגות. תחילה אדון בתנועת המחאה נגד נתניהו וממשלותיו מפרוץ המשבר, וביחסיה עם המערכת המפלגתית. לאחר מכן אתייחס לתנועות החברתיות מימין, שקיימו אף הן הפגנות – לתמיכה בנתניהו ומחאה נגד ממשלת

החילופים (הממשלה הפריטטית) השנייה – וביחסיהן השלובים יותר עם הממסד המפלגתי. לבסוף אדון באופן השוואתי ביחסי תנועות-מפלגות בכל אחד מהמחנות הניצים במאבק ב־2023. שתי תַמנות מרכזיות עוברות כחוט השני בכל חלקי הדין: האחת, משבר הייצוג של הממסד הפוליטי וה"תנועתיות" של הפוליטיקה, והאחרת, הא־סימטריה בדפוס היחסים בין תנועות ומפלגות בשני המחנות.

תנועת "מחאת בלפור" ויחסיה עם המערכת המפלגתית

לאחר פרוץ המשבר הפוליטי בסוף שנת 2019, התארגנה באביב-קיץ 2020 תנועת המחאה המשמעותית הראשונה מאז המשבר. במאפייני הפעילות שלה, ובפרט ביחסיה עם הממסד הפוליטי, ניתן לזהות קווים שיחזרו אחר־כך במחאת 2023. תנועת המחאה התארגנה בזמן התחוללות מגפת הקורונה, ומחתה, בין היתר, גם על מדיניות הטיפול במגפה. משום כך, וכן מסיבות אחרות, הייתה זו תנועת מחאה מגוונת ומורכבת לניתוח. אולם עיקר מחאתה כוון נגד הקמת הממשלה בראשותו של בנימין נתניהו בעודו נאשם בפלילים, וראש החץ של פעולותיה כוון לעברו והתמקם מול מעונו. מכאן כינויה, שבו אשתמש: "מחאת בלפור". התנועה, שקמה בהיקף נרחב למדי ב־2020, נסמכה רעיונית וארגונית על מחאות שקדמו לה, שהתמקדו בחקירות הפליליות נגד נתניהו. תמריץ מרכזי לפעילותה שימשה כניסתה של מפלגת "חוסן לישראל", בראשות בני גנץ, לממשלת חילופים (פריטטית), והמחאה נגד חברי המפלגה השפיעה, כנראה, על פיזור המוקדם של הכנסת. המחאה גוועה ב־2021, לאחר הבחירות לכנסת ה־24 ועם הקמת ממשלת החילופים השנייה בראשות בנט ולפיד.

המשבר הפוליטי פרץ בשנת 2019, כשנה לפני התארגנותה של "מחאת בלפור". את שורשי ניתן לאתר עוד בתחילתן של החקירות הפליליות של נתניהו ב־2016, שלו כאמור אף הן במחאות שהיו שוליות יותר. לא כאן המקום לפרט את דינמיקת התפתחות המשבר, אך יוזכר כי לאחר פיזור הכנסת העשרים בסוף 2018, ולאחר שלושה שבבי בחירות שהסתיימו כולם בתיקו בין־גושי ובהיעדר יכולת להרכיב ממשלה, החליטה המפלגה בראשות גנץ באביב 2020, בצילה של התפשטות מגפת הקורונה, להתפצל מרשימת "כחול לבן" ולהיכנס לממשלת חילופים בראשות נתניהו.¹⁰ שתי המפלגות האחרות ברשימה נותרו

10 לפירוט התהליכים ראו רהט ושמיר, 2022.

מחוץ לקואליציה. בעיני רבים ממצביעי "כחול לבן" נתפס צעד זה כהפרת הבטחתו של גנץ מלפני הבחירות שלא יֵשב תחת נתניהו. תחושת משבר האמון סיפקה דלק לתנועת המחאה ולהפגנותיה.

הספרות על "שקיעת המפלגות" מציינת את היחלשות המנגנונים הפנים-מפלגתיים, ובמיוחד את הקשר שלהם לשטח ולבסיס החברתי של המפלגות. בישראל, כמו במקומות אחרים, מגמה זו מצאה ביטוי בדמות מפלגות שנעדרות מנגנון פנימי משפיע. שלוש המפלגות שהרכיבו את "כחול לבן" – "חוסן לישראל", "יש עתיד" ו"תל"ם" – התאפיינו כולן במנגנון קבלת הכרעות בלתי-דמוקרטי. בשלושתן ניתנו סמכויות מופלגות ליושב ראש המפלגה, לרבות ההחלטות על רשימת המועמדים ועל הצטרפות לקואליציה. הוותיקה בהן, "יש עתיד", השכילה לפתח מאז ייסודה ב-2013 תשתית שטח ארגונית כלל-ארצית, אך לא היה לזו ביטוי רשמי באופן קבלת ההחלטות. לשתי האחרות, שנוסדו ב-2019 לקראת הבחירות, לא הייתה תשתית שטח. מוסדות ומנגנוני הכרעה דמוקרטיים מפלגתיים משמשים גורם מתווך בין ציבור הבוחרים להנהגת המפלגה (אומנם מנגנון מפלגתי אינו משקף בהכרח את דעת ציבור הבוחרים, אך למצער הוא עשוי לתת משקל נגדי לשיקול דעתו הבלעדי של יושב הראש). המגמה של קיום מפלגות המונהגות באופן סמכותני הפכה נפוצה בפוליטיקה הישראלית, והגיעה לשיאה במערכות הבחירות של 2019–2021 (רהט, 2022).¹¹ רהט רואה בכך, ובצדק, ביטוי לפרסונליזציה פוליטית. בהקשרנו אני מבקש להדגיש את התופעה המקבילה – והמשלימה – של מנגנונים מפלגתיים חלשים וחסרי השפעה, כלומר מפלגות "חלולות".¹² ניתן לשער ששכיחותן של המפלגות שנעדרות מנגנוני הכרעה דמוקרטיים שיאפשרו ל"שטח" להשפיע על קבלת החלטות – בפרט במחנה שהתנגד לממשלות נתניהו – הייתה קשורה להתגבשותה של תנועת מחאה חוץ-מפלגתית במחנה.

11 רהט מונה תשע מפלגות בבחירות 2019–2021 שמנהיגיהן ייסדו את המפלגה ולא עמדו לבחירה: יש עתיד/יאיר לפיד, חוסן לישראל/בני גנץ, תל"מ/משה יעלון, תע"ל/אחמד טיבי, ישראל ביתנו/אביגדור ליברמן, כולנו/משה כחלון, הימין החדש/בנט ושקד, גשר/אורלי לוי-אבקסיס, תקווה חדשה/גדעון סער. אף במפלגות בעלות מנגנון דמוקרטי התגבר בשנים אלה כוחו של יושב הראש, לדוגמה בקביעת זכותו "לשרייף" מועמדים לרשימה, כפי שנקבע בליכוד, במרצ ובבית היהודי (קניג ושפירא, 2014).

12 לעומת בחירת מועמדים על-ידי המוסדות המפלגתיים, שיטת הפריימריז אף היא שיטה ש"עוקפת" את המנגנון המפלגתי, אך היא לפחות מאפשרת קשר בין ציבור הבוחרים לבין המפלגה, וליתר דיוק, לנציגיה האינדיבידואליים (לכן רהט כולל את הפריימריז במסגרת המנגנונים המחזקים פרסונליזציה. אך הם עדיין מנגנון דמוקרטי לעומת בחירת הרשימה בידי יושב הראש בלעדית).

תנועת "מחאת בלפור" שילבה בתוכה יסודות ומאפייני פעולה שהתגבשו בתנועות מחאה בעשור שקדם לה, לצד יסודות חדשניים יותר, שחלקם עלו בקשר למגפת הקורונה. רבים ממאפיינים אלה יחזרו במחאת 2023. כך, למשל, קיום הפגנות שבועיות במוצאי שבת במספר מוקדים, שאפיין גם את "המחאה החברתית" ב-2011 ואת "מחאת הגז" ב-2015. הפריסה הארצית המבוזרת להפגנות רבות קטנות יחסית אפיינה את "מחאת היחידים" מ-2016, אך עתה קיבלה ממד נוסף בגלל מגבלות ההתאספות והתנועה שהוטלו בשל הקורונה. רפרטואר המחאה הורחב, למשל בקיום "מחאת גשרים" ברחבי הארץ. השפעת הקורונה ניכרה גם כיוון שבתחילה היה עירוב בין המחאה נגד ממשלה המונהגת על-ידי נאשם בפלילים לבין מחאה על טיפולה במשבר הקורונה, טיפול שנתפס לא אחת כמובל על-ידי שיקולים פוליטיים/אישיים. במסגרת תנועת המחאה בלטו בעלי עסקים עצמאיים ונציגי ענפי המסעדות והתרבות, שנתפסו כנפגעים עיקריים של הסגרים. במשך הזמן קיבלה התנועה אופי מובהק יותר של מחאה נגד נתניהו והאשמתו בשחיתות (תנועת המחאה נגד מדיניות הטיפול בקורונה המשיכה להתקיים במובחן ממנה). שילובם של אנשי התרבות הרחיב את רפרטואר המחאה לשימוש באמצעים אומנותיים בהפגנות. פוליטיקאים מן האופוזיציה, גם כאשר הצטרפו לעיתים להפגנות, לא תפסו מקום מרכזי ומוביל. גם מבחינת הרכב הפעילים והארגונים המובילים היה ב"מחאת בלפור" שילוב של המשכיות וחדוש. חלק ממוביליה השתתפו בתנועות מחאה קודמות – לדוגמה, העיתונאית אורלי בר-לב, שלקחה חלק פעיל במחאה ב-2011 וב"מחאת הגז", וטייס המילואים אמיר השכל, מאנשי "מחאת היחידים" – וחלקם החלו באקטיביזם רק במסגרת מחאה זו, למשל הפיזיקאית שְקמה ברסלר-שוורצמן. מסגרות ארגוניות חדשות נוצרו, הגם שחלקן השתמשו במסגרות וברפרטואר המחאה של ארגונים שקדמו להן.¹³

מאפיין נוסף וחשוב של מחאה זו היה הפגנות מול בתייהם הפרטיים של אנשי ציבור, בפרט חברי הקואליציה. חשיבותו ניכרת הן בהמחשתו את הקשר בין המחאה לפוליטיקה הממסדית, הן בכך שנעשה אחד המאפיינים המרכזיים של מחאת 2023. גם כאן, אין מדובר בחידוש, אולם אופן פעולה זה הפך בולט יותר – והוא למעשה גם זה שהעניק למחאה את כינויה הראשי (ברחוב בלפור בירושלים שוכן מעונו הרשמי של ראש הממשלה). נושא ההפגנות מול בתים פרטיים של אנשי ציבור העסיק את השיח הציבורי והמשפטי בישראל

13 שמו וסמלו של אחד הארגונים המרכזיים ב"מחאת בלפור" – הדגלים השחורים – נלקח ממאבק קודם שקיים ארגון "תג מאיר" נגד הריצה המשותפת של מפלגת "עוצמה יהודית" עם "הבית היהודי" ב-2019 (פלד עמיעד, 2020).

מאז שנות ה־90, ועלה מחדש לדיון בשל המחאה השבועית בפתח תקווה מול בית יועצה המשפטי הקודם של הממשלה. במסגרת "מחאת בלפור" נערכו הפגנות גם מול בית ראש הממשלה החליפי גנץ, ובתי חברים אחרים ממפלגות, תוך הפעלת לחץ ציבורי מתמשך בשל התחושה שהם הפרו הבטחה לציבור בוחריהם. לחץ זה נשא פרי: סופה של ממשלת החילופים הראשונה, בדצמבר 2020, הגיע כי שלושה מחברי הכנסת של "חוסן לישראל" הצביעו בניגוד לעמדת המפלגה בנושא התקציב, וכך הביאו לנפילת הממשלה.¹⁴ ללחצים שהופעלו על חברי כנסת אלה מצד תנועת המחאה, ששיקפה את סביבתם החברתית, היה כנראה משקל בהחלטתם המכרעת.¹⁵ מתברר שגם במפלגה שנעדרת מנגנוני הכרעה דמוקרטיים יש השפעה ללחץ הציבורי שמגיע במישרין מהאלקטורט המוחה נגד חברי המפלגה.

תנועות חברתיות ימניות-דתיות ויחסיהן עם מפלגות הימין

מראשית המשבר הפוליטי התקיימו, למול "מחאת בלפור" ואחרות, הפגנות תמיכה בנתניהו והפגנות נגד למחאה נגדו. התופעה יצרה מעין "מלחמת כיכרות", שתאפיין גם את מחאת 2023. בניסיון לזהות את מארגני ההפגנות ניתן לדבר על תנועה חברתית (למעשה, מדובר על כמה זרמים מובחנים) של תומכי נתניהו, ולצידם גורמי ימין דתי-לאומי. התנועה הזו התחזקה לאחר הקמת ממשלת החילופים השנייה, במחאה נגדה ונגד הלגיטימיות שלה. לצד תנועות מחאה ממוקדות אלה ייסקרו בחלק זה גם תנועות הימין הדתי/לאומני הרדיקלי – תנועות חברתיות במובן הרחב יותר. תנועות אלה הן התשתית החברתית בבסיס התמיכה במפלגות שמרכיבות את רשימת "הציונות הדתית" (מפלגת "האיחוד הלאומי-תקומה", מפלגת "עוצמה יהודית" ומפלגת "נעם"), אשר זכתה להצלחה אלקטורלית מרשימה בבחירות לכנסת ה־24. אך השפעתן של תנועות חברתיות אלה ניכרת גם בליכוד. אף שמדובר בתנועות מחאה חברתיות על כל מאפייניהן, בצד הימני של המפה הפוליטית ניכר שילוב חזק יותר של הגורמים המפלגתיים והתנועתיים, ומגמה זו התבטאה גם בהפגנות התמיכה ברפורמה המשפטית, שהתקיימו במהלך 2023.

14 השלושה הם אסף זמיר, שהתפטר כמה שבועות קודם לכן מתפקיד שר, מיקי חיימוביץ' ורם שפע. גם שתי חברות כנסת מהליכוד נעדרו מההצבעה (אזולאי, 2020). השתיים, שרון השכל ומיכל שיר, הצטרפו לאחר מכן למפלגת "תקווה חדשה" בראשות גדעון סער.

15 ראו לדוגמה, חיימוביץ', 2021.

עוד לפני ההפגנות של תנועת "מחאת בלפור", וכן במהלכה, ארגנו קבוצות של פעילי ליכוד ותומכים אחרים הפגנות תמיכה בנתניהו, או מחאה נגד מערכת המשפט. ההפגנות נערכו סביב אירועים מרכזיים שנגעו לחקירות נתניהו.¹⁶ חלק מההפגנות אורגנו בידי "מטה מאבק משותף" של מגוון ארגוני ימין (כגון "אם תרצו", "נשים בירוק", "רגבים", ואחרים), אך גם פעילי ליכוד מרכזיים היו מעורבים בארגון, ועיתונאים דיווחו על אפשרות שהמפלגה השתתפה במימון ההפגנות (למשל, זרחה, 2019). במנותק משאלת הגורם המארגן, לענייננו חשובה התופעה של תנועה המקיימת הפגנות בזיקה ישירה למפלגה פוליטית ולעומד בראשה.¹⁷ בשלב מסוים במהלך 2019–2020 התקיימה בישראל התופעה של "מלחמת כיכרות", עם הפגנות מחאה ותמיכה הממוקדות שתיהן בנתניהו. עם זאת, על אף התמדתה בשטח של תנועת תומכי נתניהו, הצלחת ההפגנות הייתה חלקית הן מבחינה מספרית (ביחס לציפיות המארגנים) הן מבחינת היעדרותם על-פי רוב של פוליטיקאים בכירים מהליכוד וממפלגות הקואליציה, חרף הזמנתם (ראו למשל, אביטן-כהן, 2019; רבינא, 2019; ברוך, 2020; חסון, 2020).

קל יותר להניע אנשים למחות מאשר לתמוך, ואפשר שההפגנות זכו להצלחה מוגבלת בשל אופיין כהפגנות תמיכה. לעומתן, התנועה שקמה במחאה נגד ממשלת החילופים השנייה, בראשות בנט (ולפיד), הייתה נרחבת יותר. עיקרה כוון נגד בנט ומפלגתו, "הימין החדש" (שרצה תחת רשימת "ימינה"), בשל מה שנתפס כהפרת הבטחתם לא לשבת בממשלה אחת עם לפיד ועם מפלגה ערבית (רע"ם הייתה חברה בקואליציה). בדומה למפגינים נגד "חוסן לישראל", גם כאן הונעו מפגינים רבים מתחושת משבר אמון במפלגה שעבורה הצביעו, אף כי בתנועת המחאה השתתפו גם פעילים המזוהים עם מפלגות ימין אחרות (למשל, פעילי ליכוד), וגם כאן התקיימו הפגנות מול בתים פרטיים של חברי הקואליציה.¹⁸ רפרטואר המחאה התרחב כך שכלל הבעת מחאה באירועים בעלי סמליות מיוחדת,

16 כך, למשל, התקיימו הפגנות כאלה בנובמבר–דצמבר 2019, לאחר הודעת היועץ המשפטי לממשלה על כוונתו להגיש כתבי אישום נגד נתניהו; במאי 2020, במקביל לפתיחת משפטו של ראש הממשלה; ובהמשך הקיץ, במקביל ל"מחאת בלפור" (למשל, הפגנת תמיכה שהתקיימה באוגוסט 2020 מול מעון ראש הממשלה בירושלים).

17 על זיקה זו מעיד גם הכינוי הרווח "ביביסטים", שאומנם משמש בעיקר ככינוי גנאי, אך אומץ על-ידי חלק ממשפטי תנועת התמיכה.

18 לעניין זה תרמה העובדה שבנט לא עבר להתגורר במעון ראש הממשלה בירושלים, אלא נשאר במעונו הפרטי ברעננה. ואולם, הפגנות התקיימו גם מול בתיהם של שרים וחברי כנסת אחרים מ"ימינה".

לדוגמה במהלך נאומו של בנט בטקס האזכרה הממלכתי ליום הזיכרון.¹⁹ גם מול תנועה זו התארגנה תנועת נגד, מצומצמת בהיקפה, שקיימה הפגנות תמיכה בממשלה ובחבריה. המחאה נגד לגיטימיות הממשלה הובעה גם על-ידי האופוזיציה בכנסת ה-24, בראשות בנימין נתניהו. כדי להביע את מחאתה השתמשה האופוזיציה הן באמצעים פרודורליים כגון הגשת הסתייגויות,²⁰ הן באמצעים אחרים, חסרי תקדים, שאינם מאפיינים פוליטיקה ממוסדת, דוגמת החרמה של ועדות הכנסת. חברי האופוזיציה לא הסכימו לאיש אף אחת מוועדות הכנסת שבאופן מסורתי מובלות על-ידי האופוזיציה (שניידר, 2022; צבי, 2022). ממשלת החילופים השנייה סיימה אף היא את ימיה מוקדם מהמתוכנן, בעקבות פרישה של כמה מחברי הקואליציה שהיו נתונים, לדבריהם, ללחץ מתמשך הן מהאופוזיציה הן מצד תנועת המחאה נגד הממשלה, וכן מסביבתם החברתית.²¹

לצד הפגנות התמיכה בנתניהו והמחאה נגד ממשלת החילופים השנייה, ראוי לדון בתנועות החברתיות של הימין הדתי-הלאומני הרדיקלי, לאור השפעותיהן האלקטורליות, שבאו לידי ביטוי הן בכניסת נציגים מהן למפלגת הליכוד הן בהצלחתה האלקטורלית המרשימה של "הציונות הדתית" בבחירות 2022. רשימה זו הורכבה כאמור משלוש מפלגות. חרף חפיפה חלקית, ביסוד כל אחת מהמפלגות תנועה חברתית מובחנת, ואתמקד כאן בשתיים המשמעותיות יותר: זו שבבסיס "האיחוד הלאומי-תקומה" (בראשות בצלאל סמוטריץ') וזו שבבסיס "עוצמה יהודית" (בראשות איתמר בן-גביר). אני הולך כאן בעקבות החוקרים עמי פדחצור וארי אנגלברג, שמבחינים בין שתי תנועות ימין דתי/מסורתי רדיקלי (אנגלברג, 2021; פדחצור, 2023). הראשונה היא תנועה דתית "טרטוריאלי" שמקדשת את ההתנחלות בארץ ישראל השלמה. בסיסה החברתי מצוי בישיבות הסדר ניציות ובחלק מהגרעינים התורניים בערים, והיא פועלת באמצעות ארגונים כגון "קוממיות" ו"רגבים". זרמים קיצוניים יותר בתנועה פועלים בהתארגנויות חוץ-ממסדיות כגון "נוער הגבעות". השנייה היא תנועה בדלנית-יהודית, שפדחצור ואנגלברג מכנים ימין רדיקלי-לאומני "עירוני" – הפועלת בעיקר בתוך הקו הירוק, במיוחד בפריפריה – שפונה לקהל מסורתי ודתי, מזרחי ברובו. ניתן לראות בתנועה זו את ממשיכת דרכו של הרב כהנא (אף

19 שנה קודם לכן הופרע בנימין נתניהו במהלך טקס הזיכרון בקריאת הביניים מהקהל "בלי פוליטיקה". אולם זו לא הייתה מתוכננת ולא נאמרה במחאה על מדיניות הממשלה. המחאה במהלך נאומו של בנט תוכננה כנראה מראש.

20 מחקר כמותי מצא שהאופוזיציה בכנסת ה-24 הגישה מספר הסתייגויות גבוה בהרבה בהשוואה לכל הכנסות שקדמו לה (שניידר 2023).

21 ראו למשל, ליאל, 2022.

כי העניין נתון לוויכוח)²², ולאורך השנים היו לה נציגויות מפלגתיות שונות, שלעיתים נפסלו, כרשימה או כאישים, מלהתמודד לכנסת. תשתיתה הארגונית-חברתית היא בארגונים כגון להב"ה ו"החזית לשחרור דרום תל אביב", לצד התארגנויות רופפות יותר (דוגמת הארגונים "לה פמיליה" ו"האריות של הצל"). הראשונה, הדתית ה"טריטוריאלית", משמשת בסיס התמיכה החברתי של "האיחוד הלאומי-תקומה", והשנייה, הבדלנית-יהודית ה"עירונית" – של "עוצמה יהודית". מנהיגי שני המפלגות, סמוטריץ' ובן-גביר, צמחו בשתי התנועות בהתאמה.

בבחירות 2022, ביוזמתו ובהובלתו של בנימין נתניהו, התאחדו כאמור המפלגות "האיחוד הלאומי-תקומה" ו"עוצמה יהודית" לריצה משותפת, וחילקו ביניהן את משימת הנעתם של הבוחרים בהתבסס על שתי תנועות השטח שכל אחת מהן מקושרת אליה. מפלגתו של סמוטריץ' פנתה גם לאלקטורט המתון יותר במגזר הדתי-לאומי (שבסבבי בחירות קודמים הצביע ל"מינה"), וביום הבחירות עצמו הפעילה מערך שטח שהתבסס על פעילי תנועות הנוער הדתיות, הגרעינים התורניים ושאר ארגונים מגזריים (הררי, 2022; גרמן, 2022). "עוצמה יהודית" הפעילה את מערך השטח המקיף שלה, שנבנה כבר מאז 2019, בין היתר בזכות קשרי המפלגה עם ארגונים מקומיים, בפרט בדרום תל אביב ובדרום הארץ. הרבה בזכותו של בן-גביר זכתה המפלגה לאהדה ולהצלחה אלקטורלית במחוזות הפריפריה (רפ, 2022; נחשון, 2023). בנימין נתניהו, שרואה עצמו לא רק יושב ראש הליכוד אלא ראש "גוש מפלגות הימין", זיהה את הפוטנציאל האלקטורלי של בסיס התמיכה החברתי הזה, וכן את סכנת איבוד הקולות שבריצה מפוצלת. כבר בשנת 2019 הוא תיווך בין "עוצמה היהודית" למפלגה הדתית-לאומית לריצה משותפת, ועשה זאת שוב ב-2022. תיווך זה עשוי להעיד, בהמשך לניתוחו של שלוזמן (Schlozman, 2015), על מעין ברית בין תנועות הימין הדתי/מסורתי הרדיקלי לבין מפלגת הליכוד והעומד בראשה, שבה מבקשים האחרונים לנכס את כוח ההנעה האלקטורלי של הראשונים, גם אם במחיר איבוד מנדטים לרשימות המייצגות אותם בכנסת, בתמורה לאימוץ קווי מדיניות שהתנועות מקדמות (ראו ירושלמי, 2022; 2023; פרץ, 2023).

22 הוויכוח עד כמה ניתן לראות בנציגי "עוצמה יהודית" את ממשיכי דרכו של כהנא מתקיים גם בין חוקרי התנועה, אך גם בתוכה פנימה. בשל הוויכוח לא אשתמש כאן בכינוי "כהניזם" לתנועה (ראו ירון, 2023, ולגבי התנועה בכלל, ראו גיליון 104 של **דעות**).

התערבותו של נתניהו בתיווך בין מפלגות הימין הדתי/מסורתית הלאומי-לאומני מעידה על קשר נוסף בין התנועות הללו לליכוד. אכן, הבסיס החברתי התומך בתנועות אלה כולל גם מצביעי ליכוד, ויתרה מזו, נציגים מן התנועות הללו השתבצו בשנים האחרונות במפלגה וברשימתה לכנסת. הליכוד, שמקיימת פריימריז, כבר עמדה בעבר בפני גורמים מאורגנים שהשתמשו במנגנון הבחירה המפלגתי כדי להכניס לרשימה נציגים שזוהו על ידי גופים במפלגה כזרים לבסיס מצביעי המסורתית (כגון "מנהיגות יהודית בליכוד" בהובלת משה פייגלין, או "הליכודניקים החדשים"). לאחרונה, בהסתמך על מנגנונים אלה, נבחרו לרשימת הליכוד אישים שצמחו בתנועות הימין הרדיקלי. כך, למשל, השורה מאי גולן הייתה בעברה פעילה בתנועות ימין רדיקלי בדרום תל אביב ובמפלגת "עוצמה יהודית" (בגלגולה הקודם, "עוצמה לישראל"); חבר הכנסת אביחי בוארון היה פעיל ואף הקים ארגונים בעלי זיקה לתנועת ההתנחלות ולציבור הדתי-לאומי, ובעברו התמודד במפלגת "הבית היהודי". שתי הדוגמאות האינדיבידואליות האחרונות ממחישות לא רק את העירוב בין מפלגות הימין הדתי לליכוד, אלא את המגמה שניתן לזהותה בכלל הדוגמאות והתנועות שנדונו בתת-חלק זה – עירוב חזק, עד כדי הכלאה, בין התנועות החברתיות למפלגות במחנה הימין. מגמה זו אפיינה גם את פעילות התנועות במהלך מחאת 2023.

חסי תנועות-מפלגות: הקואליציה החדשה ו"מחאת 2023"

כחודש לאחר בחירות 2022 התראיין הרמטכ"ל לשעבר וחבר הכנסת הטרי, גדי איזנקוט, מרשימת "המחנה הממלכתי" (ממפלגת "חוסן לישראל"), ואמר כי "צריך להוציא מיליון איש לרחובות" במקרה שהממשלה תסכן את האינטרסים הלאומיים (איזנקוט, 2022). האמירה צוטטה על שער מוסף סוף השבוע הנפוץ של **ידיעות אחרונות** וזכתה להתייחסות נרחבת בתקשורת, לרבות מצד גורמים בקואליציה המתגבשת שטענו להמרדה. אלא שאמירתו (המותנית) של איזנקוט הייתה יותר הגיג יומרני מאשר שיקוף של תוכנית פעולה, וודאי יוזמה קונקרטיית. לתנועת מחאה שתוציא המונים לרחובות לא היה עוד זכר. "השמאל-מרכז" האלקטורלי הוכה הלם ומבוכה בעקבות תוצאות הבחירות. את הדלק לארגון תנועת המחאה ההמונית סיפק כחודש מאוחר יותר שר המשפטים הנכנס, בהכריזו על תוכנית הרפורמה המשפטית. בשבועות שלאחר ההכרזה התארגנה תנועת מחאה נרחבת ועיקשת, אולי הגדולה ביותר מקום המדינה, שגרעינה ההתחלתי היה בתנועות מחאה קודמות, אך היקפה ואמצעי המחאה שלה התרחבו בהרבה. איזנקוט ומפלגתו, כמו גם מפלגות האופוזיציה האחרות, כלל לא היו ממארגניה. למעשה, הפרדה

יחסית נשמרה בין התנועה לבין הפוליטיקה המפלגתית, וזאת בניגוד לאופן שבו מתנהלת התנועה העממית במחנה שמנגד. עם זאת, אמירתו של איזנקוט העידה עד כמה הפכה שגורה המחשבה על פנייה ל"פוליטיקת המחאה" ברחוב, גם בקרב פוליטיקאים במערכת המפלגתית הממסדית.

"מחאת 2023" שילבה יסודות חדשניים רבים, אך לצד זאת הורכבה מיסודות – הן ארגוניים הן רעיוניים – שהמשיכו את קודמתה, "מחאת בלפור". כקודמתה שמרה אף היא על נתק יחסי מהמערכת הפוליטית, ונתק זה צמח לממדים חדשים. תנועת המחאה נגד "ההפיכה המשטרית" נשענה בתחילתה על תשתית ארגונית קיימת, בעיקר של "מחאת בלפור". בהנהגתה ובחזיתה ניצבו התארגנויות שקמו במהלך "מחאת בלפור" (או לפנייה), כגון "הדגלים השחורים", "קריים מיניסטר", "החזית הוורודה" ואחרות. לצד זאת, התמקדות המחאה במה שנתפס כאיום על המשטר הדמוקרטי, ובפרט על עצמאות מערכת המשפט, הביאה לבסיס תמיכה חברתי נרחב בהרבה מאשר המחאות שהתמקדו בנתניהו ובאישומיו הפליליים. בסיס זה ייסד במהרה מסגרות ארגוניות חדשות שמשקפות את המגוון הסוציודמוגרפי המרכיב אותו – כגון "אחים לנשק", "מחאת ההייטקיסטים", "מחאת האקדמיה", ארגון הנשים "בונות אלטרנטיבה", "החלוקים הלבנים", תנועת "דתיים. ציונים. דמוקרטים" ואחרות. תנועת המחאה החדשה המשיכה את השימוש של התנועות הקודמות באמצעים אומנותיים, אך התחדשה באמצעים סמליים ויזואליים שהבחינו אותה מקודמותיה, ובמרכזם סמלים ממלכתיים כגון דגל ישראל ומגילת העצמאות. בד בבד נעשה רפרטואר המחאה נרחב יותר ורדיקלי יותר, לרבות חסימת כבישים תדירה, קיום ימי שיבוש, איומים בשביתות והכרזות על הפסקת התנדבות לשירות במילואים.²³

מאפיין אחד החשוב לענייננו, שהתקיים ב"מחאת בלפור", התחזק בתנועת המחאה נגד "ההפיכה המשטרית": אף שהמחאה כוונה נגד הממשלה ומדיניותה, נשמרה הפרדה קשיחה יחסית בין תנועת המחאה לבין האופוזיציה הפרלמנטרית. ראשי תנועת המחאה הקפידו להדגיש שאינה מפלגתית. אומנם פוליטיקאים מהאופוזיציה השתתפו בהפגנות, אך בשוליהן בלבד. בעצרת המחאה השבועית המרכזית והגדולה בתל אביב לא נאם אף

23 על הקשר בין הסמלים הממלכתיים לפרקטיקות הרדיקליות, ראו גוטמן, 2023.

פוליטיקאי מכהן מהמערכת המפלגתית.²⁴ יתרה מכך, לעיתים קרובות ציינו דוברי ארגוני המחאה שחברי האופוזיציה אינם מייצגים אותה, והטעמו ש"אין להם מנדט" לוותר על ערכי הדמוקרטיה, למשל ביחס להידברות פוטנציאלית של חברי האופוזיציה עם הקואליציה. אין להסיק מכך על נתק מוחלט בין תנועת המחאה והנהגתה לפוליטיקה הממסדית. ב"וועד ההיגוי" שליווה את תנועת המחאה, למשל, היו חברים אנשי ציבור מרכזיים, לרבות שרים ורמטכ"לים לשעבר, יועצים אסטרטגיים-פוליטיים ואחרים, שלהם ניסיון עשיר במגעים עם מערכות השלטון ובתוכן (קורץ, 2023). עניין זה מעיד על ההבנה העמוקה של הנהגת תנועת המחאה את המערכת הפוליטית הממסדית, ומחזק את האפשרות ששמירת המרחק מהמערך המפלגתי הייתה עניין מכוון. כך, למשל, פוליטיקאים לשעבר שימשו תדיר כנואמים בעצרות המחאה המרכזיות. אלה הגיעו לרוב ממפלגות השמאל-מרכז, אך גם ממפלגת הליכוד – ובכך תרמו למעשה לחיזוקה של התדמית העל-מפלגתית של המחאה.

להפרדה זו בין תנועת המחאה לפוליטיקה המפלגתית כמה גורמים אפשריים, בהם כאמור יתרונות טקטיים. ראשית, ההפרדה אפשרה לתנועת המחאה לפנות לבסיס תמיכה רחב תוך שמירה על לכידות. מתן במה מרכזית לפוליטיקאים עלול להרחיק מוחים פוטנציאליים שמתנגדים למפלגה כזו או אחרת, וכן ליצור פתח למחלוקות ולסכסוכים (בדבר קדימויות דוברים, איזונים ועוד). כמו כן, המרחק ממפלגות האופוזיציה שיווה תוקף חזק יותר לטענת התנועה שלפיה לא חתרה להחליף שלטון נבחר, אלא למניעת השינויים שהוא מקדם, המסכנים לדידה את המשטר הדמוקרטי. ההפרדה מהאופוזיציה המפלגתית אף אפשרה, טקטית, "חלוקת עבודה" בין העמדה המיליטנטית שהביעה תנועת המחאה ביחס לניסיונות להגיע לפשרה לבין העמדה הפרגמטית יותר של גורמים באופוזיציה.²⁵ גם

24 בראשית המחאה הייתה ההפרדה נוקשה פחות. בהפגנה שהתקיימה מול בניין הכנסת בירושלים בפברואר 2023 נאמו לפיד, גנץ ומיכאלי. בהפגנות הבאות בירושלים לא נאמו פוליטיקאים מכהנים. אומנם חברי כנסת מהאופוזיציה נאמו תדירות במוקדי מחאה שונים ברחבי הארץ, אך לא בהפגנה המרכזית בקפלן. יתרה מזו, הם הוזמנו על-ידי מארגני העצרות, אך לא היו שותפים בארגון. על מעמדם כ"אורחים" תעיד הפרשה שבה בוטלה הזמנתה לנאום של חברת הכנסת מלינובסקי (ישראל ביתנו) בשל תפקידה בקידום חוק (להחמרת הענישה בעבירות מין על רקע לאומני) בשיתוף פעולה עם חברת כנסת מ"עוצמה יהודית", (2023, 12N).

25 ראו למשל את ביטול הזמתו של חבר הכנסת לשעבר והיועץ הפוליטי רונן צור לנאום בהפגנות מחאה בעקבות קריאתו לראשי האופוזיציה להיכנס לממשלת נתניהו (עזרא, 2023). דוגמה זו, כמו הדוגמה לגבי חברת הכנסת מלינובסקי (בהערת השוליים לעיל), ממחישות את הכוח שיכולים מנהיגי מחאה להפעיל על גורמים פוליטיים ממסדיים.

אם לא התקיים תיאום ממש, במבחן התוצאה התקיימה אותה "חלוקת עבודה". אולם מעבר לטקטיקה, דומה שביסוד המרחק מהפוליטיקה הממסדית מניעים עמוקים יותר: אחד מהם, הנושק לשיקול הטקטי שטוען כי "זו אינה מחאה של ימין או שמאל", הוא ההבנה של מנהיגי המחאה בדבר קו השסע הנוכחי שמארגן את הפוליטיקה הישראלית העכשווית, הנוגע ליחס לשלטון החוק ולאופי המשטר, שהמערך המפלגתי (והחלוקה ל"ימין/שמאל") אינו מבטא כהלכה. שיקול עומק אפשרי נוסף הוא הרתיעה והמיאוס מהפוליטיקה הממסדית, שמתקיימים בקרב ציבור המוחים. אלה באו לביטוי גם סביב ממשלת החילופים הראשונה ו"מחאת בלפור", ושורשיהם קדומים יותר, אם במחאת 2011 (ה"אפוליטית") ואם בתנועות המחאה מראשית שנות ה-90, נגד סיאוב הפוליטיקה.

לצד תנועת המחאה "נגד ההפיכה המשטרית" התקיימה תנועת נגד, שקיימה כמה הפגנות המוניות "בעד הרפורמה המשפטית", ובלטה בה נוכחות נציגי הקואליציה. אולי יותר מהבעת תמיכה, תנועה זו ביטאה מחאה נגד "מחאת 2023". ללא ספק, תנועת המחאה "נגד ההפיכה" הייתה נרחבת ואפקטיבית יותר בממדיה, במשאביה וביכולות הארגון שלה. ההפגנות בעד הרפורמה היו ספורות, ודומה שמצומצמות יותר בהיקפן, אם משום שבסיס התמיכה החברתי ברפורמה מצומצם יותר, אם בשל הקושי בהנעת ההמונים להפגנת תמיכה, ואם מסיבות אחרות, שבעטיין נטה הציבור התומך ברפורמה פחות למחות. אך גם אלה הצליחו, בשיאן, להביא מאות אלפי מפגינים. לצידם באו גם פוליטיקאים מכהנים, לרבות שרים בכירים, שנאמו בעצרות – הבדל מרכזי בין שתי התנועות. מהשתתפותם של אלה אין להסיק בהכרח שההפגנות אורגנו בידי הממשלה, חרף היחסים ההדוקים בין גורמים בקואליציה למארגני ההפגנות. למעשה, קיום ההפגנות, כפי שניתן להסיק ממועדיהן, נועד לא רק להפגין כוח מול מחאת "מתנגדי ההפיכה", אלא גם להפעיל לחץ על הממשלה ועל ראשה שלא ייסוגו מתוכנית הרפורמה. מאחורי ההפגנות הללו עמדו גורמים השייכים אף הם לתנועה חברתית חוץ-ממסדית, הגם שכפי שנטען בחלק הקודם, היא קרובה יותר למערך המפלגתי ומעורבת בו.

כך, במהלך 2023 נמשכה "מלחמת הכיכרות" בין שתי תנועות מחאה חוץ-ממסדיות, שכל אחת מהן יצאה נגד היבטים שונים של הממסד המדינתי (ואימצה אחרים). התנועה וההפגנות בעד הרפורמה, אף שתמכו במהלכי הקואליציה, נשאו גם הן, למעשה, מסר אנטי-ממסדי – בסיסמאותיהן ("אזרח סוג ב'") ובמסריהן פנו ההפגנות נגד הממסד המשפטי, שנתפס כ"שלטון המשפטנים", ובחלקן אף נגד הממסד הביטחוני וה"אליטות" הצבאיות והכלכליות. יותר משהיו אלה הפגנות בעד הרפורמה, הן היו הפגנות נגד המצב

הקיים והממסד כפי שנתפס על-ידי המפגינים, שביטאו חשש שקולם כבוחרים אינו נשמע. אם ההפגנות "נגד ההפיכה" ביטאו במרחקן מגורמים מפלגתיים משבר אמון בפוליטיקה הממסדית הפרלמנטרית, ההפגנות "בעד הרפורמה" ביטאו אף הן חוסר אמון בפוליטיקה המדינתית וביומרות הייצוג שלה, אף שהן, והתנועות החברתיות שבבסיסן, מקיימות יחסים שלובים עם הממסד המפלגתי.

ד. סיכום

תנועת המחאה הנרחבת והמרשימה שפרצה בראשית 2023 לא צמחה יש מאין. ברקע לה עומד המשבר החברתי-פוליטי החמור שמתחולל בישראל זה שנים אחדות. מאמר זה ביקש לשפוך אור נוסף על המחאה, ועל המשבר בכללותו, באמצעות בחינתם לאור יחסי הגומלין המורכבים בין תנועות חברתיות ומפלגות. בחינה זו מעלה כמה מסקנות. ראשית, מחאת 2023 היוותה המשך – מבחינה ארגונית ורעיונית, וכן ביחסיה עם הממסד המפלגתי – לכמה תנועות מחאה קודמות, בפרט ל"מחאת בלפור", אך גם לפניה, החל מ"המחאה החברתית" בשנת 2011. אומנם תנועת המחאה בשנת 2023 הייתה נרחבת בהרבה מקודמותיה בהיקפיה ובבסיס התמיכה שלה, שונה מהן במטרותיה ומגוונות (ובעיקר ממלכתית יותר) בסמליה, ולצד זאת רדיקלית יותר מבחינת רפרטואר המחאה. אך בדומה לתנועות שלפניה, התאפיינה גם היא בחשדנות כלפי הממסד הפוליטי ובשמירת מרחק ממנו ומן המפלגות, לרבות – ואולי במיוחד – מפלגות האופוזיציה, שאמורות לייצג פרלמנטרית את תביעותיה ואת בסיס תמיכתה הציבורי. שנית, את עליית הפוליטיקה של תנועות המחאה ואת מאפייניהן יש להבין על רקע המגמה ארוכת הטווח של "התרוקנות המפלגות מבפנים", כלומר ירידת כוחן כמנגנונים בירוקרטיים-דמוקרטיים בעלי אחיזה חברתית. לצד זאת, מגמה משלימה הייתה עלייתן במאה ה-21 של מפלגות שמתנהלות באופן פנימי סמכותני, עניין שכיח במיוחד במחנה האופוזיציוני ל"גוש נתניהו". תהליכים אלה מצביעים על משבר ייצוגי, שבמסגרתו המערך המפלגתי אינו מביא לידי ביטוי הולם את קווי השסע האידיאולוגיים והחברתיים-כלכליים שלפיהם נחלק הציבור. במקביל לשקיעה זו התרחשה "תנועת ייצוג" של הפוליטיקה, כלומר עלייתן של תנועות חברתיות שמבטאות ומשקפות יותר את קווי השסע הללו, ומשפיעות מבחינן על התהליכים הפוליטיים.

שלישית, ה"תנועת יזציה" של הפוליטיקה אינה נחלתו הבלבדית של המחנה המתנגד למהלכי הקואליציה. למעשה, בבסיס התמיכה החברתי של המהלכים, ובראשם הרפורמה המשפטית, מצויות גם תנועות חברתיות, אף שהן פועלות באופן מתואם ומשולב יותר עם הממסד הפוליטי-מפלגתי. את ביטויין אפשר היה לראות בהפגנות המחאה נגד ממשלת החילופים השנייה ובהפגנות התמיכה ברפורמה, בנוכחות נציגיהן במפלגת הליכוד, וכן בהצלחתה האלקטורלית של רשימת "הציונות הדתית", שמורכבת ממפלגות שבבסיס כוחן תנועות ימין דתי-התנחלותי ("האיחוד הלאומי") ומסורתי-לאומני ("עוצמה יהודית"). גם בקרב תנועות/מפלגות אלה ניתן לזהות את משבר הייצוג בנטייה אנטי-ממסדית שמופנית נגד הממסד הפוליטי "הישן" ונגד הבירוקרטיה המדינתית, ובראשה מערכת המשפט. רביעית ולסיום, העולה מכל האמור לעיל הוא שיחסי הגומלין בין תנועות חברתיות למפלגות מתאפיינים בא-סימטריה, בדומה למדינת אחרות, אך באופן שהוא ישראלי ייחודי. ה"תנועת יזציה" של הפוליטיקה מתקיימת לרוחב הספקטרום הפוליטי, אולם במחנה "מתנגדי ההפיכה" היא מתאפיינת בשמירת מרחק בין הפוליטיקה התנועתית לזו המפלגתית, ואילו במחנה "תומכי הרפורמה" – דווקא בעירוב ובהיברידיזציה.

ה. אפילוג

מאמר זה נכתב במהלך קיץ 2023, ונשלח לפרסום בסוף ספטמבר. כשבוע לאחר מכן שינו מאורעות השבעה באוקטובר את המציאות הישראלית שינוי עמוק ותהומי. לשון ההווה ששימשה בכתיבה על מחאת 2023 בגרסת המאמר המקורית הוחלפה בלשון עבר. עם זאת, ההתפתחויות הפנים-ישראליות שלאחר אירועי השבעה באוקטובר לא זו בלבד שלא שינו את מסקנות הניתוח שנדונו בחלק הקודם, אלא אף ניתן לראות בהן אישוש למסקנות אלה, בפרט לא-סימטריה שמאפיינת את היחסים בין תנועות חברתיות למפלגות במחנות הפוליטיים היריבים. לא כאן המקום לנתח לעומק את קורותיה של תנועת המחאה לאחר השבעה באוקטובר. בקצרה אציין את המגמות הבאות: מייד לאחר השבעה באוקטובר שימשה התשתית הארגונית הענפה של תנועת מחאת 2023 לצורך התארגנויות וולונטריות, אם לתמיכה בנפגעי מתקפת הטרור, אם לתמיכה בכוחות הלוחמים. במקביל החלה להתגבש עוד במהלך אוקטובר תנועת מחאה חדשה שפועלת למען השבת החטופים. תנועה זו הקפידה להתרחק מזיהוי כ"פוליטית", ונזהרה בביקורת שמתחה על הממשלה (אף כי ביקורת זו גברה ככל שרחק הזמן מאירועי השבעה באוקטובר וחטופים נותרו בשבי). בהמשך התפצלו מן הזרם המרכזי שלה, שממשיך באופן

עקרוני לדבוק בקו ממלכתי וא-פוליטי, זרמים לעומתיים יותר, שיוצאים בגלוי בביקורת חריפה על הממשלה ועל מדיניותה, וחלקם קוראים לעסקה במסגרת הפסקת הלחימה. בד בבד, במהלך המחצית הראשונה של 2024 שבה לפעילות תנועת המחאה נגד הממשלה והקואליציה, והיא פועלת לעיתים באופן נפרד ולעיתים תוך חפיפה מסוימת לתנועת המחאה המתמקדת בנושא השבת החטופים.

לענייננו, חשוב להדגיש שתנועות המחאה הללו ממשיכות להתאפיין בחציצה קשיחה יחסית בין פעילות המפלגות לבין הפעילות התנועתית והמחאתית. אומנם כמה חברי כנסת מן האופוזיציה משתתפים תדיר בהפגנות, אולם אין מדובר בחברי כנסת מרכזיים, והשתתפותם נעשית כמפגינים מן השורה. יושב ראש האופוזיציה, יאיר לפיד, נשא נאומים ספורים בעצרות של תנועות אלה, אם בכיכר החטופים (ב-14 בינואר), שאלה הוא מגיע בקביעות לעצרת השבועית, ואם בעצרת נגד הממשלה ברחוב קפלן (ב-18 במאי). אולם מקרים אלה הם יוצאים מן הכלל המעידים על הכלל. על-פי רוב, הנואמים בעצרות אלה הם בני משפחות החטופים, בני משפחות שכולות, שורדי הטבח בעוטף ובמסיבה בְרָעִים, אנשי ונשות מילואים, ופעילים ופעילות חברתיים – אזרחים מן השורה ולא פוליטיקאים. העובדה כי מפלגת "המחנה הממלכתי", שהייתה מרכזית במחנה האופוזיציה עד לשבעה באוקטובר, הייתה חלק מן הממשלה עד חודש יוני, עשויה לספק הסבר מסוים לעניין זה. אולם מאמר זה טוען שההסבר העמוק יותר נטוע בכך שחציצה מעין זו בין פוליטיקה מחאתית למוסדית מאפיינת כעניין כללי את המחנה שהתנגד למהלכי הקואליציה.

מנגד, גם במחנה הימני התקימה פעילות פוליטית חוץ-ממסדית ענפה לאחר השבעה באוקטובר. חלקה קשור בתנועות מחאה שאף הן שמו לנגד עיניהן את מטרת שחרור החטופים. כך, למשל, כמה קבוצות מחאה (ובהן ההתארגנויות "צו 9" ו"אמהות ללוחמים") הובילו מאז ינואר 2024 פעילות של חסימת משאיות הסיוע ההומניטרי לרצועת עזה, בטענה שלחץ ההומניטרי ישמש תמריץ לשחרור חטופים. פעילות אחרת של קבוצות מחאה מתמקדת בקריאה להמשך הלחימה ברצועת עזה, תוך התנגדות לעצירתה במסגרת עסקה ואף בקריאות להתיישבות בחבל עזה. בפעילות זו מעורבים תדיר פוליטיקאים, לרבות שרי ממשלה, לעיתים כחלק ממארגניה. כך, לדוגמה, ב-29 בינואר נערך בירושלים כנס המוני רב-משתתפים תחת הכותרת "כנס הניצחון", בקריאה להתיישבות יהודית בחבל עזה. השר לביטחון לאומי, איתמר בן-גביר, היה נואם מרכזי בכנס, ונאמו בו גם השר בצלאל סמוטריץ' וכן שרים ממפלגת הליכוד, כגון חיים כץ. בסך הכול נכחו בכנס 11 שרי ממשלה ועוד 15 חברי כנסת ממפלגות הקואליציה (הלר, 2024). דוגמה נוספת היא מקרה מתחילת

חודש מאי 2024, שבו התקיימה הפגנה מול משרד ראש הממשלה בקריאה לצבא להיכנס לרפיח ולהמשיך את הלחימה עד הכרעה. ההפגנה אורגנה בידי בני משפחות שכולות מהתארגנויות ימניות ("פורום תקווה" ו"פורום הגבורה"). כמה שרי ממשלה, הן מרשימת "הציונות הדתית" הן מהליכוד, עצרו בהפגנה בדרכם לשיבת הממשלה והצטרפו אליה (כהן, 2024).

הדוגמאות שלעיל ממחישות שגם במציאות השונה לאחר השבעה באוקטובר ממשיך להתקיים בישראל המתח בין הפוליטיקה המפלגתית הממסדית לזו החוץ-ממסדית של תנועות חברתיות הפועלות באמצעות כנסים והפגנות. ואולם המתח הזה בא לידי ביטויים שונים, שאינם סימטריים, במחנות הפוליטיים השונים: ריחוק וחציצה מזה, ועירוב והכלאה – מזה.

רשימת המקורות

אביטן-כהן, שירית (2019, 25 בנובמבר). [ראשי מפלגות הימין: לא נשתתף בהפגנה למען נתניהו](#). **מקור ראשון**.

אזולאי, מורן (2020, 22 בדצמבר). [מאחורי הקלעים: הח"כים זינקו מהמכוניות והפתיעו – כך נפל החוק שהיה מעכב בחירות](#). **ynet** – **ידיעות אחרונות**.

איזנקוט, גדי (2022, 2 בדצמבר). "צריך להוציא מיליון איש לרחובות. אני אהיה ביניהם" – ריאיון שנערך על-ידי נדב אייל. **ידיעות אחרונות**.

אלדר, עקיבא ועדית זרטל (2004). **אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004**. כנרת.

אלימי, איתן (2013). **בין פוליטיקה של התחברות לפוליטיקה של התנתקות: מאבק המתנחלים בתכנית ההתנתקות והשלכותיו**. רסלינג.

אלמליח, טל וענת קדרון (2017). בין תרבות ופוליטיקה: מחאת צעירים בישראל. בתוך עופר שיף ואביבה חלמיש (עורכים). **ישראל 1967-1977: המשכיות ומפנה**. עיונים בתקומת ישראל – כרך אחד-עשר. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 78-121.

אנגלברג, ארי (2021). מזרחיות ודתיות במאבק של ארגון להב"ה לשמירה על כבוד המשפחה היהודית. **סוגיות חברתיות בישראל** 30(1), 35-64.

ארן, גדעון (2013). **קוקיזם: שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו**. כרמל.

ברוך, חזקי (2020, 20 באוגוסט). [מאות השתתפו בהפגנת תמיכה בנתיהו. ערוץ 7](#).

גוטמן, יפעת (2023). מי "הצד הממלכתי בסיפור הזה": מסר מתון ופרקטיקות רדיקליות במחאה נגד המשבר השלטוני. [סוציולוגיה ישראלית](#) כ"ד(2), 206–217.

גרמן, עטרה (2022, 18 בנובמבר). האסטרטג של "הציונות הדתית" מסביר כיצד פעל הקמפיין שמשך את סרוגי המיינסטרים. [מקור ראשון](#).

הורוביץ, דן ומשה ליסק (1977). [מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית](#). עם עובד.

הורוביץ, דן ומשה ליסק (1990). [מצוקות באוטופיה: חברה בעומסייתר](#). עם עובד.

הלר, שלומי (2024, 29 בינואר). [אלפים בכנס הניצחון שקורא להתיישבות מחדש בעזה, בהם שרים וזמרים: "הסכם אוסלו מת" ואללה חדשות](#).

הרמן, תמר (1996). [מלמטה למעלה: תנועות חברתיות ומחאה פוליטית](#). האוניברסיטה הפתוחה.

הרמן, תמר (1999). המחאה הפכה למקצוע. [פנים: כתבי-עת לתרבות, חברה וחינוך](#) 9, 84–90.

הררי, אורלי (2022, 31 באוקטובר). [בשטח ובדיגיטל – "הציונות הדתית" נערכת ליום הבחירות](#). ערוץ 7.

זרחיה, צבי (2019, 26 בנובמבר). [אנשי נתיהו מתקשים לסחוף את הליכוד לעצרת התמיכה הערב כלכליסט](#).

חיימוביץ, מיקי (2021, 27 בינואר). "מעולם לא הייתה הפוליטיקה רעילה כל כך" – ריאיון שנערך על-ידי איתי סגל. [ידיעות אחרונות](#).

חסון, ניר (2020, 21 באוגוסט). [תומכי נתיהו הבטיחו מפגן ענק – וסיפקו רק מופע חנופה מול כיכר ריקה. הארץ](#).

טלשיר, גייל (2015). "הישראלים החדשים": ממחאה חברתית לבחירות מפלגתיות. בתוך מיכל שמיר (עורכת). [הבחירות בישראל – 2013](#). המכון הישראלי לדמוקרטיה, 37–69.

טסלר, ריקי (2013). [בשם השם: ש"ס והמהפכה הדתית](#). כתר.

ירון, עידן (2023). הפילוג כ"ספיין": היסטוריה והווה בתנועה הכהניסטית. [דעות](#) 104, 5–14.

ירושלמי, שלום (2022, 19 באוקטובר). [בן-גביר עוד ילמד מי זה נתיהו. זמן ישראל](#).

ירושלמי, שלום (2023, 25 באוגוסט). [נתיהו תקוע עם בן-גביר. זמן ישראל](#).

שי, יעל (1998). מפלגות ותנועות חברתיות: מיזוג או בידול? בתוך דני קורן (עורך). [קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה](#). הקיבוץ המאוחד, 155–166.

כהן, גלעד (2024, 5 במאי). [שרים הצטרפו להפגנה מול משרד ה"מ, מיקי זוהר: "אם חמאס ימשיך לשלוט, לממשלה אין זכות קיום".](#) ynet.

ליאל, דפנה (2022, 6 באפריל). [מה עומד מאחורי המהלך של עידית סילמן? N12](#). נחשון, אלעד (2023). באר שבע, לא קריית ארבע: מקורות הצלחתה של עוצמה יהודית בבחירות 2022. [דעות](#) 104, 19-22.

עזרא, גיא (2023, 29 ביולי). [בעקבות דבריו: בוטל נאומו של רונן צור בהפגנה נגד הרפורמה. אתר "סרוגים"](#).

פלד, יואב (2001). [ש"ס: אתגר הישראליות](#) (קובץ מאמרים). ידיעות אחרונות. פלד עמיעד, תמר (2020, 11 באוגוסט). [ד"ר שקמה שוורצמן-ברסלר, ממושב בית שער, ממייסדות "מחאת הדגלים השחורים". קו למושב.](#)

פדחור, עמי (2023). [זריחתה של השקיעה. תלם](#) 9, 56-64. פרץ, סמי (2023, 2 באפריל). [נתניהו נכנע ללחצים של בן-גביר – ומתפלל ששומרי-הסף יצילו אותו. דה-מרקר.](#)

צבי, אסף (2022, 14 ביוני). [דעה: החרם של האופוזיציה על ועדות הכנסת מפקיר את האזרחים. דבר.](#)

קורץ, עמיר (ספטמבר 2023). האנשים שמאחורי המחאה – מקום 18 ב"דירוג 100 המשפיעים 2023". [כלכליסט](#).

קניג, עופר ואסף שפירא (2014). [הפריימריז יוצאים לדרך. נייר עבודה](#). המכון הישראלי לדמוקרטיה. רבינא, אבי (2019, 26 בנובמבר). [הפגנת התמיכה בנתניהו: הבכירים ברחו; נוכחותם "בוטלה". כיכר השבת.](#)

הט, גדעון (2022). פרסונליזציה ופרסונליזם בבחירות 2019-2021: שיא נוסף של פוליטיקה אישית? בתוך מיכל שמיר וגדעון הט (עורכים). [הבחירות בישראל – 2019-2021](#). המכון הישראלי לדמוקרטיה, 87-120.

הט, גדעון ומיכל שמיר (2022). ארבע מערכות הבחירות 2019-2021: מבט כרונולוגי. בתוך מיכל שמיר וגדעון הט (עורכים). [הבחירות בישראל – 2019-2021](#). המכון הישראלי לדמוקרטיה, 51-84.

רפ, יעל שרה (2022, 20 באוגוסט). [הפעם אין מקום לטעויות: כך השטח של בן-גביר נערך לניצחון. חדשות סרוגים.](#)

שמיר, מיכל וגדעון רהט (2022). ארבע מערכות בחירות בשנתיים: משבר ייחודי או חזון לבאות? בתוך מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים). **הבחירות בישראל - 2019-2021**. המכון הישראלי לדמוקרטיה, 19-49.

שניידר, טל (2022, 24 במאי). [מדינה שיש לה אופוזיציה](#). **זמן ישראל**.

שניידר, טל (2023, 6 בפברואר). [מחקר: האופוזיציה האפקטיבית ביותר אי פעם](#). **זמן ישראל**.

שפיר, גרשון ויואב פלד (1986). "...לשכים בעיניכם...": איפיונים חברתיים-כלכליים של מקורות ההצבעה עבור הרב כהנא. **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 25, 115-129.

שפירא, יונתן (1996). **חברה בשבי הפוליטיקאים**. ספריית פועלים.

N12 (2023, 5 באוגוסט). [נאום מלינובסקי בהפגנה בוטל בשל חלקה בחוק "האונס הלאומני"](#). N12.

Akzin, Benjamin (1955). The role of parties in Israeli democracy. *The Journal of Politics* 17(4), 507-545.

Clemens, Elisabeth (2022, March 30). [Why we should rethink the distinction between "institutional" and "contentious" politics](#). *Public Seminar*.

Cohen, Jean L. (2019). Hollow parties and their movement-ization: The populist conundrum. *Philosophy & Social Criticism* 45(9-10), 1084-1105.

Goldstone, Jack A. (2003a). Introduction: Bridging institutionalized and noninstitutionalized politics. In Jack A. Goldstone (ed.). *States, parties, and social movements*. Cambridge University Press, 1-24.

Goldstone, Jack A. (ed.). (2003b). *States, parties, and social movements*. Cambridge University Press.

Heaney, Michael T. & Fabio Rojas (2015). *Party in the street: The antiwar movement and the Democratic party after 9/11*. Cambridge University Press.

Holdo, Markus (2019). Cooptation and non-cooptation: Elite strategies in response to social protest. *Social Movement Studies* 18(4), 444-462.

Hutter, Sven (2012). Congruence, counterweight, or different logics? Comparing electoral and protest politics. In *Political Conflict in Western Europe*. Cambridge University Press, 182-203.

Hutter, Sven, Hanspeter Kriesi, & Jasmine Lorenzini (2018). Social movements in interaction with political parties. In David A. Snow, Sarah A. Soule, Hanspeter Kriesi, & Holly J.

- McCammon (eds.). *The Wiley Blackwell companion to social movements*. John Wiley & Sons, Ltd., 322–337.
- Johnston, Hank & Paul Almeida (eds.). (2006). *Latin American social movements: Globalization, democratization, and transnational networks*. Rowman & Littlefield.
- Kitschelt, Herbert (1993). Social movements, political parties, and democratic theory. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 528, 13–29.
- Kriesi, Hanspeter (2014). Party systems, electoral systems, and social movements. In Donatella Della Porta & Mario Diani (eds.). *The Oxford Handbook of Social Movements*. Oxford University Press, 667–680.
- McAdam, Doug & Sidney Tarrow (2010). Ballots and barricades: On the reciprocal relationship between elections and social movements. *Perspectives on Politics* 8(2), 529–542.
- Mudge, Stephanie L. & Anthony S. Chen (2014). Political parties and the sociological imagination: Past, present, and future directions. *Annual Review of Sociology* 40, 305–330.
- Schlozman, Daniel (2015). *When movements anchor parties: Electoral alignments in American history*. Princeton University Press.
- Schlozman, Daniel & Sam Rosenfeld (2019). The hollow parties. In Frances. E. Lee & Nolan McCarty (eds.). *Can America govern itself?*. Cambridge University Press, 120–152.
- Schwartz, Mildred A. (2010). Interactions between social movements and US political parties. *Party Politics* 16(5), 587–607.
- Tarrow, Sidney (2021). *Movements and parties: Critical connections in American political development*. Cambridge University Press.
- Tilly, Charles (2004). *Social movements, 1768–2004*. Paradigm Publishers

יניב רון אל, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה (פוסט-דוקטורט), אוניברסיטת בר-אילן.

דוא"ל: yanivr@uchicago.edu